

औदयोगिक अर्थशास्त्राचा परिचय आणि औदयोगिक रूपरेखा

घटक रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ औदयोगिक अर्थशास्त्राचा अर्थ
- १.२ औदयोगिक अर्थशास्त्राची व्याप्ती
- १.३ औदयोगिक रूपरेखा
- १.४ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

- औदयोगिक अर्थशास्त्राचा अर्थ समजून घेणे.
- औदयोगिक अर्थशास्त्राची व्याप्ती व रूपरेखा अभ्यासणे.

१.१ औदयोगिक अर्थशास्त्राचा अर्थ

‘औदयोगिक अर्थशास्त्र’ नावाचा संबंध ब्रिटीश औदयोगिक अर्थशास्त्रात पीडब्लू एम अॅन्ड्र्यूस (फिलीप वॉल्टर सोफॉर्ड मॅन्ड्र्यूस) यांच्या लेखनाशी आहे. अॅन्ड्र्यूस यांच्यानुसार ‘औदयोगिक अर्थशास्त्र हे काल्पनिक व आदर्श परिस्थितीमध्ये कसे घडण्यापेक्षा, वास्तवात काय घडत आहे यात स्वारस्य निर्माण करते.’ औदयोगिक अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्राची अशी शाखा आहे ज्यामध्ये उदयोगसंस्था (पेढी) आणि उद्योगधंद्यांच्या मार्थिक समस्या व समाजाशी संबंधांचा अभ्यास करते. म्हणजेच अर्थशास्त्रातील औदयोगिक अर्थशास्त्राची शाखा, एखाद्या उद्योग क्षेत्रामध्ये कार्यरत उत्पादनसंस्था आणि आर्थिक शक्तींचा अभ्यास करते.

ही शाखा अनेक विविधाविध नावांनी रुपास आली आहे. उदा- औदयोगिक संस्था व्यावसायिक अर्थशास्त्र , उपयोग आणि व्यापार इ.

औदयोगिक अर्थशास्त्रामधील दोन महत्वाचे घटक:

१) वर्णनात्मक घटक:

विषयाच्या माहिती सामग्रीशी वर्णनात्मक घटकाचा संबंध आहे. एखाद्या देशाच्या व्यावसायिक व औद्योगिक संस्थांशी वर्णनात्मक घटक कार्य करत असतात. हे घटक उत्पादन घटकांची उपलब्धता, नैसर्गिक साधने व हवामान उद्योगांतील स्पर्धात्मकता,

शासनाचे नियम व अटी, औद्योगिक धोरणे, व्यासायीक धोरणे, आणि पायाभूत सुविधांची माहिती पुरवतात.

अशाप्रकारे, वर्णनात्मक घटक हे सकारात्मक दृष्टीकोनातून अर्थव्यवस्थेत होत असलेल्या घटनांचा अभ्यास व कार्यान्वयन करत असतात.

२) व्यावसायिक धोरण आणि निर्णय घेण्याचे घटक:

व्यावसायिक धोरण आणि निर्णय घेण्याचे घटक हे औद्योगिक अर्थशास्त्रात एकात्मक व निर्णय घेण्याशी संबंधित आहेत. जसे, एखाद्या उद्योगसंस्थेची बाजार विश्लेषण किंमती, वेतन, वस्तूचे उत्पादन, उद्योगसंस्थेची, रचना, जाहिरात, तंत्राची निवड, उत्पादन विभेद, श्रम भरती इ. असे अनेक निर्णय उत्पादकाच्या वर्तणुकीवर ठरतात ज्याचा अभ्यास विविध बाजार रचनेत औद्योगिक अर्थशास्त्रांतर्गत करत असतो.

म्हणून, औद्योगिक अर्थशास्त्रामध्ये आपण सुक्ष्म व स्थूल अर्थशास्त्रांच्या विविध सिद्धांतांचा अंग अभ्यासात असतो, सुक्ष्म अर्थशास्त्रातील अनेक सिद्धांत यासाठी मुलभूत ठरतात बाजार रचनेचा अभ्यास, सुक्ष्म अर्थशास्त्राचा गाभा आहे, ज्यायोगे औद्योगिक व्यवस्थापन आणि सार्वजनिक धोरणांमध्ये त्यातील सिद्धांत वापरण्याची मदत होते. यामुळे व्यावसायिक धोरणे आणि निर्णयकत्मक घटक औद्योगिक अर्थशास्त्राच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरतात.

१.२ औद्योगिक अर्थशास्त्राची व्याप्ती

औद्योगिक अर्थशास्त्राचा अभ्यास खूप विस्तीर्ण आहे, त्यामुळे काही घटक मुद्दे आपण केंद्रस्थानी घेऊन अभ्यासणार आहोत.

१. औद्योगिक रूपरेखा:

बाजारातील उत्पादन वाढ आणि मागणीच्या कलाचा एखाद्या औद्योगिक रूपरेखेच्या सहाय्याने अंदाज येतो, जसे- सर्वजनीक, खाजगी, सहकारी मालकी आणि यासंबंधी कार्य, समस्या व उपायांचा अभ्यास औद्योगिक रूपरेखामधून समजला जाऊ शकतो.

२. विविधीकरण औद्योगिक संयुगे:

औद्योगिक अर्थशास्त्रामध्ये एखाद्या उद्योगाचे, क्षेत्रानुसार, उत्पादनानुसार, भौगोलीक स्थानानुसार भेद केले जातात. यासोबतच उद्योगातील संयुगे विलीनीकरण आणि संपादन यांचा कारणांयह अभ्यास केला जातो.

३. औद्योगिक स्थान:

एखाद्या प्रस्तावित प्रकल्प हा अनेक घटकांसह उदा- साधनांची उपलब्धता पायाभूत सुविधा इ. नियोजित असेल, तर यासाठी औद्योगिक स्थानाची माहिती असणे आवश्यक असते. यामुळे उद्योग कोणत्या ठिकाणी उभारल्यास उपयुक्त ठरेल याची प्रचिती येते.

४. उद्योगांचा फैलाव आणि प्रादेशीक असमतोल:

एखाद्या उद्योगाचा एका विशिष्ट भौगोलिक स्थानास झालेला फैलाव श्रुवीकरण (केंद्रीकरण) याच्याशी उद्योगांच्या फैलावाचा संबंध असतो. अशा केंद्रीकरणाची कारणे, विशिष्ट भौगोलिक स्थानास केंद्रीत झालेल्या उद्योगांचा प्रकार पायाभूत सुविधा इ. चा अभ्यास यामध्ये सामीलित आहे. याप्रमाणेच, समस्या, कारणे आणि उपाय याचा अभ्यास प्रादेशीक असमतोलाशी संदर्भ लावून औद्योगिक अर्थशास्त्रामध्ये केला.

५. औद्योगिक उत्पादकता आणि आजारपण:

औद्योगिक उत्पादकता या घटकाचा अभ्यास उद्योगाच्या विकासाशी जोडून केला जातो. यामध्ये संकल्पना मापन, औद्योगिक उत्पादकतेवर परिणाम करणारे घटक इ. चा अभ्यास केला जातो. यासोबतच औद्योगिक आजारपणमध्ये कारणे, परिणाम आणि उपायांचा अभ्यास केला जातो.

६. औद्योगिक वित्त:

कोणत्याही उद्योगसंस्थेस उच्च कार्यक्षमतेने चालवण्यासाठी वित्त आवश्यक असते. औद्योगिक वित्ताचा अभ्यास, उपलब्ध वित्त व त्याचा प्रभावी वापर स्तरांवर केला जातो

७. औद्योगिक वाद:

या मुद्यामध्ये व्यापार संघ, शासन आणि कामगार यांच्यामधील संघर्षाचा अभ्यास केला आहे. सुरळीतपणे सर्व कार्ये पार पाडण्याकरिता एकमेकांतील वेट दूर करून समन्वय साधण्याचा प्रयत्न यामधून केला जातो.

८. श्रम कल्याण:

या घटकामध्ये आपण, सिद्धांत प्रमेयांचा अभ्यास कामगार कल्याणाच्या अनुषंगाने करणार आहोत. यासोबतच कामगार (श्रम) बाजाराची वैशिष्ट्ये, बाल कामगार समस्या श्रम सामाजिक सुरक्षा, आंतरराष्ट्रीय श्रम संघाटनेची भूमिका यांचाही अभ्यास सामाजिक करणार आहोत.

१.३ औद्योगिक रूपरेखा

बाजारातील नवनवीन ट्रेंड व उत्पादन वाढीच्या क्षेत्राचे चित्र दाखवण्याचे काम हे औद्योगिक रूपरेखामधून होत असते यामध्ये मुख्यतः उद्योगाची मालकी उदा - सार्वजनिक, खासगी, सहकारी किंवा कामगिरी, समस्या याचा अभ्यास खालीलप्रमाणे करण्यात आला आहे.

१.३.१ खासगी क्षेत्र - कामगिरी आणि समस्या:

अ. खासगी क्षेत्र (अर्थ):

राष्ट्राच्या आर्थिक क्रियांमध्ये खासगी क्षेत्राचा महत्वाचा भाग आहे. उत्पादनाच्या प्रक्रियेमध्ये काही खासगी व्यक्ती किंवा व्यक्तीचा समूह किंवा खासगी संस्था सहभागी होऊन नफा महत्तमीकरणाच्या हेतूने कार्य करत असतात. दुसऱ्या शब्दांत, वेगवेगळ्या

उत्पादन क्रियांमध्ये खासगी क्षेत्र करतो, ज्यामध्ये व्यक्तिगत किंवा संयुक्त पद्धतीने उद्योगसंस्था चालवली जाते. खासगी उद्योगसंस्था ह्या खासगी क्षेत्राद्वारे नियंत्रित केली जाते. या अशा सर्व उद्योगसंस्था काही वैशिष्ट्यांनी समान असतात, जसे- खासगी स्वामित्व (मालकी), नफा महत्तमीकरणाचा हेतू आणि खासगी उपक्रम म्हणूनच राष्ट्राच्या औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासामध्ये खासगी क्षेत्रांचा वाटा हा वाढत असल्याचे पाहावयास मिळते.

ब. भारतातील खासगी क्षेत्राची कामगिरी:

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये खासगी क्षेत्राचा मोठा वाटा भारताच्या स्वातंत्र्यापूर्वीही राहिला होता आणि स्वातंत्र्यानंतरही आहे. १९९१ चे औद्योगिक धोरण खासगीकरणस चालना देणारे आणि भारताची अर्थव्यवस्था खुल्या बाजार व्यवस्थेचा मोठा भाग बनवण्याची होती.

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये खासगी क्षेत्राची भूमिका आपल्याबला खालीलप्रमाणे विस्तृतपणे अभ्यासता येईल.

“अग्रगण्य क्षेत्र”: वर्ष २००९ -१० मध्ये सरकारी क्षेत्रातील उद्योगसंस्थां पेक्षा खासगी क्षेत्रातील उद्योगसंस्थांची संख्या जास्त झाली. खाली दिलेल्या कोष्टकाप्रमाणे, ३१ जानेवारी २०१८ ला ११४३२९२ चालू उद्योगसंस्थांपैकी १०७२२५७ उद्योगसंस्था खासगी क्षेत्राच्या आहेत (भागानुसार शेर्य) यातून खासगी क्षेत्र बाजाराच्या व त्यानुसार दिसून येते.

तक्ता क्र. 1.1

31 जानेवारी 2018 रोजी कार्यरत उद्योगांची आकडेवारी				
अ. नं	शेर्यनुसार कंपनी	सरकारी	म.न विना सरकारी	एकूण
१	सार्वजनिक मर्या.	१३८६	६९६४९	७१०३५
i	यादीतील	७४	७१७२	७२४७
ii	यादीबाल	१३१२	६२४७६	६३७८८
२	खासगी मर्या.	५२८	१०७१७२९	१०७२२५७

२. रोजगार निर्मिती:

रोजगार निर्मितीमध्ये खासगी रोगाला मोठा वाटा आहे. महोदयोग, लघु व मोठे उद्योग यांमध्येही खासगी क्षेत्राचा मोठा भाग आहे. भारतामध्ये जवळपास ८० % लोक (कार्यकारी) खासगी क्षेत्राशी निगडीत आहेत.

३. आर्थिक विकासात मदत:

शुंपीटरनुसार खासगी क्षेत्राचा आर्थिक विकासात मोठा भाग असतो. त्यांच्यानुसार नवीन उत्पादन, नवीन तंत्र व नावीण्यता हेच औद्योगिकरणाचा पाया असतो. २०१७ च्या अभ्यासानुसार, भारतामध्ये खासगी क्षेत्रात ९० %, रोजगार तयार होऊन, अर्थव्यवस्थेसाठी ७५ % देशांतर्गत भांडवल तयार झाले आहे.

४. सामाजिक कल्याण:

खासगी क्षेत्र समाजाच्या हितासाठी, कल्याणासाठी धावून येत आहे. विशेषतः आपली कालावधीमध्ये पुढाकार घेऊन लोकांना मदतीचा हात दिल्याचे आपल्याला ठाऊक आहे. उदा- कोव्हिड काळात अनेक खासगी कंपन्यांनी पैशांच्या स्वरूपात किंवा जीवन-वाचवण्यासाठी लागणाऱ्या साधनांच्या स्वरूपात समाजामध्ये हातभार लावला आहे.

५. व्यवसायिक सामाजिक जबाबदारी (सी एस आर):

कंपन्यांमध्ये निसर्गातील साधन संपत्तीचा वापर करून नफा मिळवला जातो त्याबदल्यात परतफेड म्हणून सी.एस.आर. निधीची तरतूद करण्यात आली.

६. स्पर्धा आणि नविण्यता:

अर्थव्यवस्थेमध्ये स्पर्धात्मकता वाढवून त्याचे लाभ जसे- दर्जेदार उत्पादनाची वाढ, स्वस्त किंमती आणि ग्राहकांच्या पसंतीमध्ये वाढ करण्याचे काम खासगी क्षेत्राने केले आहे. यामुळे नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर वाढून कंपन्या ग्राहकांच्या हितासाठी व स्वतःच्या नफ्यासाठी सजग राहत आहेत.

७. आधुनिक औद्योगिक क्षेत्र:

ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या उद्योगसंस्था जवळपास सर्व कंपन्यांकडे आहेत. कपडे, साखर, पेपर आणि खादयतेल सोबतच सौंदर्यप्रसाधने, औषधे आणि रासायनिक कंपन्या ह्या खासगी क्षेत्रातील आहेत.

संशोधन आणि विकास (R&D) मध्ये अधिक गुंतवणूक करण्यावर यांचा आहे.

८. उच्च शक्ती (सामर्थ्य):

खासगी क्षेत्राचा कल देशांतर्गत बचत व मकल देशांतर्गत भांडवल निर्मिती वाढवण्यामध्ये मोठा सहभाग आहे. या क्षेत्राचा उत्पादकता दर, उत्पन्न, बचत आणि भांडवल निर्मितीची यशस्वी वाटचाल करण्यामध्येही वाटा आहे. देशाच्या विकासामध्ये व सामर्थ्य वाढवण्यासाठी क्षेत्र सतत अग्रेसर राहिले आहे

९. संयोजकता सहाय्य:

खासगी क्षेत्र नावीण्यता व संयोजकता वाढीसाठी शिक्षण, प्रशिक्षण व संशोधनावर अधिकाधिक खर्च करून अर्थव्यवस्थेमध्ये मानव संसाधन प्रकल्प करण्याचा प्रयत्न करत आहे .

१०. पायाभूत सुविधांचा विकास:

देशातील आवश्यक व्यवसाय पायाभूत सुविधांचा विकास शाश्वत स्वरूपात साकारला जात आहे. खासगी क्षेत्र सार्वजनिक पायाभूत सुविधा उभा करण्यासाठीही सार्वजनिक खासगी भागीदारी (PPP) मधून कार्यरत आहे.

११. पर्यावरणीय कार्यक्षमता:

स्वच्छ, हरित तंत्रज्ञान याणि उत्कृष्ट योजनांमधून पर्यावरणासाठी पूरक व कार्यक्षम तंत्र देण्याचे काम खासगी क्षेत्रामार्फत केले जात आहे.

क . भारतातील खासगी क्षेत्रासमोरील समस्या / आव्हाने:

पायाभूत समस्या:

खासगी क्षेत्रामध्ये, खराब दर्जाच्या व अधिक खर्चिक पायाभूत सुविधा ही महत्वाची समस्या आढळून आली, विद्युत शक्तीचा अभाव भारमनियमनाची अशा अडचणींमूळे खासगी क्षेत्रांतील विविध उद्योगांच्या स्पर्धात्मकतेवर कामगिरीवर प्रतिकूल परिणाम होत असतो.

मूल्य घट:

निव्वळ मूल्य वाढ म्हणजे एखाद्या उत्पादनासाठी आलेला खर्चावर आणि घसान्या मूल्यावर निदर्शनास येत आहे.

आर्थिक विषमतेमध्ये वाढ:

खासगी क्षेत्रातील उद्योगांमूळे गरिब आणि श्रीमंत वर्गामध्ये दरी वाढत असल्याचे चित्र निर्माण गरीब झाले आहे. देशाचा विकास हा न्याय्य दृष्टीने झाला पाहिजे असे असताना, संपत्तीचा अधिक कल साठा हा ठराविक वर्गाकडे असल्याचे आढळते.

नियामक प्रकिया:

एखादा नवीन खाजगी उद्योग उभारणीसाठी किंवा उत्पादित मालासाठी सरकारच्या अनेक विभाग अथवा संस्थांकडून नियामक प्रक्रीयांचा सामना करावा लागत आहे.

अनावश्यक नियंत्रणे:

काही ठराविक वस्तूंच्य किंमती ह्या सरकारी नियंत्रणांगत लागू होता, यामूळे खाजगी उद्योजकांचे मनोधैर्य ढासळते.

अपूरे विविधीकरण:

सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव मूलभूत, अवजड आणि पायाभूत सुविधा यांमध्ये अजूनही खाजगी क्षेत्राची दारे उघडी केली नाहीत. यामुळे खाजगी क्षेत्रासाठी काही मर्यादा निर्माण झाल्या आहे .

वित्त कमतरता:

भौधीक व भांडवल बाजार भारतामध्ये अजून पूर्णपणे विकसित झाला नाही. महागाई स्थितीत व्याज दर हे उच्च असतात. मौसमी कमतरता उच्च व्याज दरांमुळे खाजगी क्षेत्र दीर्घ मूदतीच्या कर्जाबाबत निराश आहेत. लघू उद्योगांना वित्त गोळा करण्याची मोठी अडचण प्रोस्ताहीत आहे

औद्योगिक आजारपण आणि वादः

काही उद्योगकाही काळानुरूप तोट्याकडे जातात आणि कालांतराने बंदही पडतात. यांना पूनश्च उभारीसाठी भांडवल व गुंतवणूकीची आवश्यकता असते जी कदाचितच पूर्ण होते. औद्योगिक वादांतून आंदोलने, कामबंद ठिय्या यामुळे उत्पादनास स्थगीती येते.

विदेशी स्पर्धाः

भारताने 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणामध्ये जागतिकीकरणास महत्वाचे स्थान दिले आहे. जगाच्या बाजारात भारतीय उद्योगांना टिकण्यासाठी संशोधन व विकास, विपणन यांसारख्या तंत्रांची मदत घ्यावी लागेल.

१.३.२ सहकारी संस्थाः

अ. अर्थः

सहकारी संस्था ही स्वयंसेवी (एच्छीक) संघटना असते, जी समाजातील आर्थिक दुर्बल घटकांसाठी बनवलेली असते. एका विशिष्ट गाटाने एकत्रितपणे एका विशिष्ट ध्येयासाठी कार्य केले जाते सहकारी संस्था ही “स्व हित व परस्पर हित या तत्वाने बांधलेली असते सर्व सदस्यांना पातळीवर कार्य करणाऱ्या असतात त्यामुळे त्यांचा आकार हा छोटा असतो. वेगवेगळी प्रकारच्या सहकारी संस्था, कृषी व बँका इ.

ब. वैशिष्टेः

सहकारी संस्थाची वैशिष्टे खालीलप्रमाणेः

१. ऐच्छीक संस्थाः

एका विशिष्ट ध्येय साध्य करण्यासाठी सदस्य बनू इच्छीणारे व्यक्ती एत्रीत कार्य करत असतात. कोणत्याही निर्बंधाविना एखदा व्यक्ती संस्थेत प्रवेशित किंवा निर्गमीत होऊ शकतो.

२. लोकशाही तत्वः

एखाद्या सहकारी संस्थेमध्ये असणारे सदस्य ‘एक- सदस्य एकमत तत्वानुसार व्यवस्थापकीय समिती नेमून देत असतात. यामधून लोकशाही पद्धतीने १) अध्यक्ष २) उपाध्यक्ष ३) सचिव ४) सहसचीव ५) खजिनदार यांची व्यवस्थापनासाठी निवड केली जाते.

३. सेवा हेतूः

एखाद्या खाजगी क्षेत्रातील उद्योगाच्या लाभ हेतू पेक्षा वेगळा म्हणजेच प्रत्येक सदस्याच्या हितासाठी मदतीसाठी सहकारी संस्थांचा हेतू कार्य करत असतो .

४. भांडवल व परतावा:

सहकारी संस्था सदस्यांमधून भांडवल निर्मिती करत असतात. एखादा सदस्य हा एकूण भागांपैकी १० % किंवा १००० ₹ (जी रक्कम मोठी असेल) भाग खरेदी करू शकतो. सहकारी संस्था कायदा, १९१२ नुसार, सदस्यांना दिला जाणारा लाभांश दर हा ९ % इतका ठरविला गेला आहे.

५. सरकारी नियंत्रणे:

भारतामध्ये सहकारी संस्था कायद्यानुसार सहकारी संस्था कार्यरत असतात. सहकारी संस्थाना दरवर्षी सहकारी रजिस्ट्रार कडे रिपोर्ट व अकाउंट तपासणीकरिता करिता सादर करावा लागतो.

६. आधिक्याचे वाटप:

लाभांश वाटपानंतर लाभाचे आधिक्य सदस्यांच्या व्यवहारातील प्रमाणानुसार वाटप केले जाते. उदा- एखाद्या ग्राहक सहकारी सोसायटी मध्ये, एखाद्या सदस्याच्या खरेदीच्या प्रमाणानुसार बोनसचे वितरण केले जाते.

७. नोंदणी:

एखाद्या सहकारी सोसायटी (संस्था) चे नोंदणीकरण सहकारी संस्था कायदा, १९१२ किंवा राज्य सहकारी संस्था कायदांतर्गत करणे अनिवार्य आहे.

८. मीर्यादित दायित्व:

एखाद्या सदस्याचे सहकारी संस्थेत तेवढेच दायित्व असते जेवढे त्याच्या भागभांडवलाचे प्रमाण मूल्य (शेअर व्हॅल्यू) असते.

क. प्रकार:

१) किरकोळ सहकारी संस्था (रिटेल कोऑपरेटीव्हस):

ग्राहकांच्या फायद्यासाठी ग्राहक स्टोअर निर्माण करणे, यास ग्राहक सहकारी संस्था असेही म्हणतात. ग्राहकांना त्यांच्या दैनंदिन गरजेच्या वस्तू विकण्याची संधी दिली जाते. जिथे लहान उद्योग बंद पडलेले असतात, अशा ठिकाणी या किरकोळ सहकारी संस्था काम करत असतात . उदा- कृषी उत्पादने अन्न, हार्डवेअर इ.

२) कामगार सहकारी संस्था:

एखाद्या कामगार सहकारी संस्थेचे सदस्य हे, त्या संस्थेमध्ये कामगार असतात आणि कामगार सहकारी संस्थेचे मालकरी असतात. सहकारी-मालकी उद्योग सर्वात गतीने देशामध्ये वाढत आहेत. मोठ्या उद्योगांमध्येही कर्मचारी भाग मालकी योजनांचा (Employees stock ownership plans) पर्याय आला आहे. याचा अर्थ असा होतो की कामाच्या ठिकाणी कर्मचारी लोकशाही पद्धतीने काम करतो.

३) उत्पादक सहकारी संस्था:

उत्पादक सहकारी संस्था ह्या उत्पादकांच्या मालकीच्या असतात व त्यांच्याकडूनच संचलित असतात. सर्व उत्पादक विपणनाच्या संधी व उत्पादन कार्यक्षमता वाढवण्याच्या हेतूने कार्य करत असतात. प्रक्रिया, बाजार आणि उत्पादनाचे वितरण अशा कार्यातून ते आपली जबाबदारी पार पाडत असतात. यामध्ये उदा- कृषी उत्पादन, फर्निचर अथवा सूतार काम आणि हस्तकला व्यवसाय इ. समावेश होतो.

४) सेवा सहकारी संस्था:

व्यवसाय वित्त संबंधित पार पाडणाऱ्या सहकारी संस्थांना सेवा सहकारी संस्था असे म्हणतात. उदा. आरोग्य सेवा, बाल संगोपन आणि विधिपूर्वक दहन सेवा कार्य.

५) गृह सहकारी संस्था:

वैशिष्ट्यपूर्ण घराची मालकी देणाऱ्या अशा गृह सरकारी संस्था गृहसंस्थेच्या मालकी भागाच्या संधी देतात. यामध्ये अशा सदस्यांचा गट असतो जे सहकारी तत्वावर गृह सेवा किंवा मालकी पूरविण्याचे काम करतात.

ड. फायदे:

१) सहज निर्मिती:

नोंदणीकरण प्रक्रिया सोपी व सहज शक्य असल्याने सहकारी संस्था उभारणी सहजपणे विना क्लिष्ट अटींनी करू शकतो.

२) बंधूता:

कोणत्याही विशिष्ट जाती, धर्म, रंग, लिंग किंवा राजकीय गटाच्या सहकारी संस्था बनत नाही. ईच्छुक व समान हिताने प्रेरित लोकच बंधूतेने एकत्र येऊन काम करतात.

३) लोकशाही व्यवस्थापन:

सहकारी संस्थेचे सदस्य 'एक सदस्य - एक मत' या तत्वाने व्यवस्थापकीय मंडळ (समिती) नेमून देतात. प्रत्येक सदस्यास समान हक्क असतो.

४) शाश्वत वारसाहक्क:

गटाच्या अथवा संस्थेच्या दीर्घकालीन कायद्याची किंवा एखाद्याच्या दीवाळखोरी अथवा वेडेपणामळे नुकसान न होण्याची हमी सहकारामध्ये असते.

५) मर्यादित दायित्व:

एखाद्या सदस्याचे त्याच्या भाग प्रमाणानुसार दायित्व असते. यामध्ये वैयक्तीगत कसलीही जोखीम नसते यामुळेच गरीब वर्ग सध्दा सहकारी संस्थेकडे वळत आहे.

६) सरकारी आधार:

सामाजिक कल्याणाच्या हेतूने जेव्हा सहकारी संस्था पाऊल टाकतात, तेव्हा निश्चितच सरकारचाही आधार असतो. उदा. कर सवलत आणि कमी व्याजदरावरती कर्जे.

७) अंतर्गत वित्त :

दरवर्षी सहकारी संस्थेस झालेल्या फायद्याचा छोटासा भाग सामान्य राखीव मणून बचत केला जातो. यातूनच संस्थेच्या विकास व वाढीसाठी वित्त वापरतात.

८) निम्न खर्च:

संस्था चालविण्याचा (कार्यरत ठेवण्याचा) खर्च अतिअल्प असतो; कारण यामध्ये जाहिरात खर्च, विपणन क्रिया आणि कर्मचारी वेतनाचा अवाढव्य खर्च नसतो.

९) आधिक्य वाटप:

सदस्यांच्या भाग प्रमाणानुसार लाभाचे आधिक्य वितरित केले जाते. हे सदस्यांच्या व्यवहारांच्या आधारे ठरते, यामुळे 'न्याय्य वितरण' आढळून येते.

१०) सामाजिक कल्याण:

सहकारी संस्था अ-व्यावसायिक असतात. सहकाराचा आदर्श ठेवण्याचे कार्य या संस्था करतात. समानता, स्वातंत्र्य आणि कष्ट करण्याची लोकांची तयारी याचा मौलिक पुरावाच सहकारी संख्या असतात.

इ . मर्यादा:

१) मर्यादित भांडवल:

सहकारी संस्थांचे भांडवल मर्यादित असते कारण, यातील सदस्य आर्थिकदृष्ट्या दूर्बल असतात. गुंतवलेल्या भांडलावर सहकारी संस्था जास्त परतावा देत नाहीत, यामुळे सदस्यांना प्रोत्साहन मिळत नाही. 'एक व्यक्ती - एकमत' हे तत्व लोकांना सहकारी संस्थांमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित करते.

२) अकार्यक्षम वयवस्थापन:

व्यवस्थापकीय समितीचे सदस्य अर्धवेळ किंवा अल्प अनुभवी असल्याने त्यांना आधुनिक तत्त्वे व तंत्रांचे विशेष ज्ञान नसते. मर्यादित आर्थिक क्षमतेमुळे, सहकारी व्यावसायिक व्यवस्थापकांच्या सेवा मिळणे कठीण आहे .

३) सदस्यांमधील वेढ:

सहकारामध्ये उत्साहाने सुरुवात केली जाते, परंतु हा काही कालावधीतच कमी होतो. सहकारी संस्था कशी चालवायची यावरून मतभेद होऊ लागतात. काही पदाधिकारी सदस्यांकडून इतर सदस्यांना व्यवस्थित वागणूक दिली जात नाही. यामुळे वातावरण दूषित

होऊन सहकारी उपक्रम कमी होतात आणि स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करण्याची धडपड सुरु होते.

४) ताठर नियम:

सहकारी संस्थांना कठोर नियमांतर्गत कार्य करावे लागते, हे सर्व नियम व कायदे सरकारी क्षेत्राकडून येतात, यामुळे सहकारी संस्थांची लवचिकता कमी होते. स्पर्धात्मक दृष्टीने सहकारी संस्थांना वाव मिळत नाही.

५) राजकीय हस्तक्षेप:

सरकार हे सहकारी संस्थांमध्ये गुंतवणूक करत असते. सहकारी संस्थांमध्ये व्यवस्थापकीय समितीमध्ये कार्यरत असणारे जास्त पदाधिकारी राजकीय लागेबंध असणारे असतात, यामुळे सहकारी संस्थांवर राजकीय पक्षांचे वर्चस्व वाढण्यास मदत मिळते. सहकाराचा मूळ उद्देश व तत्त्वे हा संस्थेचा आधार निराश होताना दिसू लागतो.

६) प्रोत्साहनाचा प्रभाव:

सहकारी संस्थांतील पदाधिकारी हे मानद अधीकारी असतात. सहकारामध्ये कमी मोबदल्याचे अधिक काम करण्याची त्यांची मानसीकता राहत नाही. सदस्यांसमोर कामाचे व्याप दाखवण्याचे प्रतिबिंब उमटवले जाते, यामुळे त्यांना प्रेरणा मिळणाऱ्या वाटा बंद होतात.

१.३.३ सार्वजनिक क्षेत्र:

सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग हे सरकारी मालकीचे असतात व सरकारकडूनच त्याचे कार्य व संचलन केले जाते. वेगवेगळ्या उत्पन्न मार्गातून उदा- कर फी आणि वेगवेगळ्या स्तरावरील (केंद्र, राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्था) शासनाकडून वित्त गोळा करून लोकांच्या हितासाठी सार्वजनिक उपयोग क्षेत्र कार्यरत असतो.

तक्ता क्र. 1.2

मापदंड	मूल्य (31-3-2020 रोजी)
केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग (CPSE5) संख्या	256
256 नफा मिळविलेल्या CPSE5- संख्या	171
तोटा पत्करलेला CPSE5 - संख्या	85
एकूण भांडवल	3,10,737 करोड
एकूण वित्तीय गुंतवणूक	21,58,877 करोड
गुंतवणूकलेले भांडवल	31,16,455 करोड
एकूण कार्यातून सकल उत्पन्न	24,61,712 करोड
एकूण तोटा	44,817 करोड

राखीव व आधिक्य	95,77,599 करोड
सर्व CPSE5 चा निव्वळ उत्पन्न	12,35,706 करोड
लाभांश घोषित केलेल्या CPSE5 ची संख्या	105
लाभांश वितरित केला	72,136 करोड
एकूण लाभ	1,38,112 करोड
CPSE5 कडून केंद्राला दिलेले योगदान (उत्पादन शुल्क, जीएसटी, कॉर्पोरेट कर, सरकारी कर्ज, लाभांश आणि इतर कर)	3,76,425 करोड
परकीय चलन उत्पन्न	121756 करोड

अ) भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राचा वाटा आणि औद्योगिक विकास:

१) उत्पन्न निर्मिती:

भारतामध्ये सार्वजनिक क्षेत्र, अर्थव्यवस्थेत उत्पन्न वाढवण्यासाठी सकारात्मक भूमिका बजावत आहे . निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न (NDP) मध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचा वाटा चालू किंमतीनुसार, १९५०-५१ च्या ७.५% वरून २००३-०४ मध्ये २१.७% वाढला आहे . NDP मधील सार्वजनिक क्षेत्राचा (सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण वगळता) १९५०-५१ मधील ३.५ टक्क्यावरून २००५-०६ मध्ये ११.१२ टक्क्यांपर्यंत वाढला. तथापि अलीकडच्या काळात निर्गुतवणूकीच्या सरकारी धोरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील संकचितता, नवीन सार्वजनिक कंपन्यांवर खर्च कमी केल्यामुळे खासगीकरणाला अधिक चालना मिळत आहे.

२) भांडवल निर्मिती:

देशाच्या सकल देशांतर्गत भांडवल निर्मितीमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राने पहिल्या योजनेच्या ३.५ टक्क्यावरून आठव्या योजनेत ९.५ टक्क्यापर्यंत वाटा वाढवला आहे . सकल भांडवल निर्मितीमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राच्या तौलनिक सहभागांमध्ये पहिल्या योजनेच्या ३३.६७ टक्क्यावरून सहाव्या योजने दरम्यान ५० टक्क्यांपर्यंत बदल नोंदविला गेला. २०१९-२० मध्ये सर्व CPSE मध्ये कार्यरत भांडवल ₹ ३१,१६,४५५ कोटी जे घसरत्या स्वरूपाचे निदर्शनास येत आहे.

३) रोजगार:

सार्वजनिक क्षेत्रामधील रोजगार दोन श्रेणीमध्ये विभागले जातात.

a) सरकारी प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवांमधील रोजगार

b) केंद्र, राज्य व स्थानिक स्वराज्य सस्थांच्या आर्थिक उपक्रमांमध्ये रोजगार

सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगाराच्या वार्षिक वाढीच्या दरात १९८३-१९९४ मधील १.५३ टक्क्यांवरून १९९३-२००४ दरम्यान ०.८० टक्क्यांपर्यंत पर्यंत लक्षणीय घट झाली आहे.

४) पायाभूत सुविधांचा विकास:

वीज, वाहतूक, दळणवळण, मूलभूत आणि अवजड उद्योग, सिंचन, शिक्षण भाणि तांत्रिक प्रशिक्षण इत्यादी पायाभूत सुविधा क्षेत्रांवर सार्वजनिक क्षेत्राच्या गुंतवणूकीमूळे देशाच्या कृषी आणि उद्योग विकासाचा मार्ग मोकळा झाला आहे. देशातील सार्वजनिक क्षेत्राने विकसित केलेल्या या पायाभूत सुविधांवर खासगी क्षेत्रावरील गुंतवणूकही अवलंबून असले.

५) उद्योगांचा मजबूत पाया:

जड, मूलभूत याणि भांडवली वस्तूंच्या उद्योगांमध्ये सुरुवातीच्या गुंतवणूकीमूळे देशात एक अशस्वी मजबूत औद्योगिक पाया निर्माण झाला आहे. लोखंड, पोलाद, कोळसा, जड अभियांत्रिकी, जड विद्युत सामग्री, पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू, खते, रसायने इ. सार्वजनिक क्षेत्राच्या विकासांमुळे उद्योगाचा पाया मजबूत झाला आहे.

६) निर्यात प्रोत्साहन आणि आयात प्रतिस्थापन:

सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम भारताच्या निर्यातीला चालना देण्यासाठी खूप योगदान देत आहेत. सार्वजनिक उपक्रमांची परकीय चलनातून उत्पन्न १९६५-६६ मध्ये ३५ कोटी ते २००३-०४ मध्ये ३४८९३ कोटी वाढले आहे. मात्र अलीकडे पून्हा घसरणीचे चित्र समोर येत आहे.

७) सार्वजनिक उत्पन्नामध्ये वाढ:

सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम सरकारला लाभांश, उत्पादन शुल्क कस्टम ड्यूटी, कॉर्पोरेट कर इत्यादींच्या रूपात संसाधनाचे चांगले योगदान देत आहे . १९८०-८१ मध्ये ७,६१० कोटी वरून २००३-०४ मध्ये ८५,४४५ कोटी रुपये एवढे योगदान वाढले आहे. उत्पादन शुल्क, कस्टम ड्यूटी, जीएसटी कॉर्पोरेट कर केंद्र सरकारच्या कर्जावरील व्याज, लाभांश आणि इतर शुल्क याद्वारे केंद्रीय तिजोरीत सर्व CPSE चे योगदान २०१९-२० मध्ये ३,७६,४२५ कोटी रुपये होते.

८) उत्पन्न आणि संपत्ती:

सार्वजनिक क्षेत्र गरीब लोकांच्या कल्याणासाठी संसाधने जमवून, कामगार कल्याणासाठी उपाययोजना करून आणि वाजवी किमतीत मोठ्या प्रमाणात उपभोगासाठी वस्तूंचे उत्पादन करून असमानता कमी करू शकते.

९) प्रादेशीक समानता दूर करणे:

सुरुवातीपासूनच औद्योगिक विकास मुंबई, कलकत्ता व चेन्नई यांसारख्या मोठ्या बंदर शहरांकडे क्लास दिसून येतो. सार्वजनिक क्षेत्राने बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश यांसारख्या भागास राज्यांमध्ये विषमता दूर करण्याचे प्रयत्न केले आहेत.

ब . सार्वजनिक क्षेत्राची कामगिरी:

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची कामगिरी खालील बाबींमधून अभ्यासली जाऊ शकते .

१) राष्ट्रीय उत्पन्नामधील सहभाग:

१९५१ मध्ये, २९ कोटी रुपयांच्या गुंतवणूकीसह फक्त पाच केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम (CPSE) होते. २०१९-२० पर्यंत. २१,५८,८७७ कोटी रुपयांची गुंतवणूक असणारे २५६ CPSE कार्यरत होते. २००५-०६ मध्ये कोळसा उत्पादनात ८५.२७ कच्चा तेलाच्या उत्पादनात ८५.८७ % आणि पेट्रोल शुद्धीकरणात ७४.५१ योगदान होते. CPSE ची संख्या ३१ मार्च २०१२ पर्यंत २६० होती परंतु २०१९-२० मध्ये ती २५० पर्यंत घसरली आहे.

२) नफा:

१९९१-९२ मध्ये रु १३६७५ कोटीवरून २००६-०७ मध्ये १.४३ लाख कोटी रुपये इतका नफा व्याज आणि करपूर्व मधून झाला आहे. आर्थिक वर्ष २०१९ मध्ये ८४ तोट्यात असलेल्या CPSE चा तोटा ४४.८१७ कोटी रुपये इतका आहे.

३) रोजगार आणि कामगार कल्याण:

सार्वजनिक क्षेत्र केवळ सर्वात जास्त रोजगार निर्माण करत नसून हे एक आदर्श नेमणूक करणारा नियोक्ता आहे. सरासरी वेतनही खासगी क्षेत्रापेक्षा जास्त असते. कामगार कल्याणासाठी टाऊनशीप, रुग्णालये, शाळा, कॅन्टीन, वाहतूक सुविधा इ. देण्याचा प्रयत्न सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे केला जातो.

४) परकीय चलन:

भांडवली वस्तू, औद्योगिक यंत्रसामग्री आणि इतर उपकरणे जी पूर्वी आयात केली जात होती ती आता भारतामध्ये तयार केल्यामुळे परकीय चलनाची बचत होते. २०१९-२० मध्ये वस्तू व सेवांच्या निर्यातीद्वारे CPSE5 पी चे परकीय चकन उत्पन्न रु. १,२१,७५६ कोटी इतके होते.

५) कार्यक्षमता:

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या गुंतवणूकीवरील परतावा फारच कमी आहे त्यामुळे कार्यक्षमतेच्या बाबतीत उणीव असल्याचा युक्तीवाद केला जातो.

क) सार्वजनिक क्षेत्राच्या समस्या व मर्यादा:

सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचा नफा अल्प असतो, याची ठराविक कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

१) किंमत धोरणे:

सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तू व सेवांच्या किंमतीचे निर्धारण 'ना नफा ना तोटा' या निकषावर आधारित आहे. हे धोरण मोठ्या प्रमाणात दीर्घ कालावधीसाठी स्वीकारले आहे. यामुळे सार्वजनिक उपक्रमांची लाभ शक्यता कमी आहे आणि अनेक उपक्रम हे तोट्यात जात आहेत.

२) क्षमतेचा अपूरा वापर:

अनेक वर्षांपासून अनेक सार्वजनिक उद्योग/उपक्रम स्थापित क्षमतेच्या ५० टक्क्यांपेक्षा कमी कार्य करत आहेत. औद्योगिक विवाद, अकार्यक्षम व्यवस्थापन आणि खराब कामकाज, राजकीय हस्तक्षेप इ. कारणे कमी क्षमता निर्माण करतात.

३) प्रकल्पांचे नियोजन व बांधकामाच्या समस्या:

सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या प्रकल्पांचे नियोजन व बांधकाम करताना स्थळाची चुकीची निवड, मूळ अंदाजापेक्षा प्रकल्पांची वास्तवीक किंमत, विलंब व अडथळे, अयोग्य किंवा कालबाह्य तंत्रज्ञानाचा वापर इ. समस्या दिसून येतात.

४) राजकीय हस्तक्षेप:

नियमित कामकाजात राजकीय हस्तक्षेपामुळे व्यस्थापकीय पदाधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या ह्या व्यावसायिक क्षमतेनुसार केल्या जात नाहीत. नागरी सेवक (IAS) हे सामान्य प्रशासनासाठी निवडले जातात परंतु त्यांना सार्वजनिक उद्योगांचे प्रमुख पद देणे सुसंगत ठरत नाही.

५) कामगार व्यवस्थापनाची समस्या:

अकुशल कामगार, जास्त मजुरी ही समस्या आणि मेहनती व उगमशील कर्मचाऱ्यांचा अभाव यामुळे उत्पादन कमी व अकार्यक्षम बनत जाते. सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यवस्थापनाला नियमित निर्णय घेण्यासाठी स्वायत्तता नव्हती कर्मचाऱ्यांवर कोणतेही प्रभावी नियंत्रण नसते.

१.४ प्रश्न

खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

- १) औद्योगिक अर्थशास्त्राचा अर्थ व व्याप्ती स्पष्ट करा.
- २) भारतातील खासगी क्षेत्राची कामगिरी लिहा
- ३) खासगी क्षेत्रातील समस्यांचा अभ्यास करा.
- ४) सहकारी संघटनांच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.
- ५) सरकारी संस्थांचे प्रकार लिहा.
- ६) सहकारी संस्थांचे गुण व मर्यादा स्पष्ट करा.
- ७) औद्योगिक विकासाच्या अनुषंगाने भारतातील सार्वजनिक वाटा स्पष्ट करा.
- ८) सार्वजनिक क्षेत्राच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करा.
- ९) भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राच्या समस्या आणि मर्यादा कोणत्या आहेत ?

*****

विविधीकरण आणि औद्योगिक संयोजन

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ उद्योगांतील विविधीकरण
- २.२ विविधीकरणाचे निर्धारक घटक
- २.३ विविधीकरणाचे प्रकार
- २.४ औद्योगिक संयोजन
- २.५ सारांश
- २.६ प्रश्न

२.० उद्दिष्टे

- उद्योगांतील विविधीकरण अभ्यासणे.
- विविधीकरणाचे निर्धारक घटक अभ्यासणे.
- विविधीकरणाचे प्रकार समजून घेणे.
- औद्योगिक संयोजन संकल्पना समजून घेणे.

२.१ उद्योगातील विविधीकरण

सध्या औद्योगिक जगामध्ये अधिकाधिक उद्योगसंस्था एकापेक्षा आस्त वस्तू व सेवांचे उत्पादन घेतात. महणजेच हे उपद्योग विविधीकरणाचे धोरण स्वीकारतात.

एल. आर. अमेय यांच्या मते, 'विविधीकरण म्हणजे भिन्न आर्थिक क्रियाविधींवर व्यवसायाद्वारे कार्याचा प्रसार करणे.

पेनरोज यांच्या मते, जेवा एखादी उद्योगसंस्था जुन्या उत्पादनांचे (वस्तू व सेवांचे) उत्पादन न थांबवता नवीन वस्तू व सेवांचेही उत्पादन घेऊ लागतो आणि ही नवीन उत्पादने जुन्या उत्पादनापेक्षा थोडीशी वेगळी असतात, तेव्हा त्यास विविधीकरण असे म्हणतात.

२.२ विविधीकरणाचे निर्धारक घटक

विविधतेचे अनेक निर्धारक घटक असतात त्यापैकी काहींचा आपण खालीलप्रमाणे अभ्यास करू.

i) नफा (Profitability):

उद्योगसंस्था नफा वाढवण्यासाठी उत्पादनामध्ये विविधीकरणाचा अंगीकार करतात. जेव्हा वस्तूचे उत्पादन हे मत्तेदारी संस्थेमध्ये स्वतंत्रपणे जवळच्या पर्यायी वस्तू म्हणून होऊ लागते तेव्हा मत्तेदारी शक्ती दिसून येते. एखाद्या वस्तूच्या किंमतीमूळे दुसऱ्या वस्तूच्या विक्रीवर परिणाम होत असेल तर त्या उपयोगसंस्थेची छेदक लवचिकता ही सकारात्मक असते. यामध्ये पर्यायी वस्तू एकाच मत्तेदारी उद्योगाकडून संयुक्त किंमतीस विकल्य जाऊ लागतात नफा वाढीची शक्यता अधिक असते.

ii) स्थिरता:

सामान्यता व्यापार (व्यवसाय) हा अस्थिरता आणि अनिश्चितता यामध्ये चालत असतो. मागणी, किंमत, नफा इत्यादीमधील चक्रीय बदल अस्थिरतेचे वातावरण निर्माण करतात. परंतु या चक्रीय बदलांचा सर्वच व्यवसायावर व नफ्यांवर समान परिणाम होत नाही. अशा बदलांचा धोका कमी करण्यासाठी व्यवसाय विविधीकरणाचा मार्ग अवलंबतात.

iii) कर प्रोत्साहन:

वैविध्यपूर्ण व्यवसाय / उद्योगांसाठी काही कर सवलती उपलब्ध असल्याचे निदर्शनास येते. त्यामुळे कमी खर्चात भांडवल आकर्षित करणे सहज शक्य होते. अशा सवलती उत्पादनाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यांत काही कालवसधीसाठीच असतात, अशावेळी अशा उद्योगांचे शेअर्स अनेक लोकांना आकर्षण निर्माण करतात .

अशाप्रकारे उद्योग खालील घटक साध्य करण्यासाठी विविधीकरण आणतात .

- १) विक्री आणि वृद्धी स्थिरता
- २) अनुकूल वृद्धी
- ३) अनुकूल स्पर्धा
- ४) यांत्रिक बदल

२.३ विविधीकरणाचे प्रकार

विद्यमान व्यवसायांच्या संबंधाच्या यादारे, विविधीकरणाचे चार व्यापक श्रेणींमध्ये वर्गीकरण केले गेले आहे, उभे एकात्मिक विविधीकरण, क्षितीजसमांतर विविधीकरण, एकाग्र विविधीकरण आणि समूह विविधीकरण या चार श्रेणी / प्रकार आहेत.

१. उभे एकात्मिक विविधीकरण:

यामध्ये उद्योगसंस्था विद्यमान व्यवसायाशी संबंधित असलेल्या व्यवसायामध्ये गुंतवणूक करण्याचा पर्याय निवडतात. उत्पादन साखळीमध्ये अशा उद्योगसंस्था पूढे किंवा मागे सरकत असतात. नवीन व्यवसायासाठी विशिष्ट उत्पादन बनवण्याच्या उद्देशाने ह्या उद्योगसंस्था प्रवेश करतात. मागे असणारी (जाणारी) एकात्मक (Backward

integration) एखाद्या उद्योगसंस्थेने पूर्वी खरेदी करत असलेल्या वस्तूंचे उत्पादन स्वतः सुरू करणे होय. उदा- चॉकलेट उत्पादन करणारी उद्योगसंस्था स्वतःची कोको वृक्षाची बाग तयार करते, दूध उत्पादन उद्योगाचा स्वतःचा डेअरी फार्म असू शकतो. पूढे जाणारी एकात्मता (forward integration) जेव्हा एखादी उद्योगसंस्था पूर्वीचे कार्य सुरू देऊन ग्राहकांच्या अधिक जवळ जाते. उदा.- पिठाची गिरणी व्यवसाय असणाऱ्या बेकरी उत्पादन चालू करणे

२. क्षैतिज (क्षीतीजसमांतर) एकात्मिक विविधीकरण:

यामध्ये विपणन साखळी - उत्पादन साखळीच्या समान टप्प्यावर कार्यरत एक किंवा अधिक समान व्यवसायांच्या संपादनाद्वारे, उत्पादनाद्वारे किंवा प्रतिस्पर्धी उत्पादने ताब्यात घेण्यासाठी होत असते. उदा- लेदर टॅनींग उद्योगसंस्था बूट (शूज), चामड्याचे कपडे व सूटकेस बनवते, ही उत्पादन लेदर टॅनींगपासून भिन्न असल्याने यास पार्श्व विविधीकरण म्हणतात.

३. समूह विविधीकरण (Conglomerate Diversification):

यामध्ये नवीन व्यवसाय उत्पादने सध्याच्या व्यवसाय उत्पादनांपासून प्रत्येक प्रकारे विभक्त असतात. हे पूर्णपणे असंबंधित विविधीकरण आहे. नवीन उद्योगसंस्था उत्पादन व विद्यमान उत्पादनामध्ये प्रक्रिया तंत्रज्ञान कार्यामध्ये कोणताही संबंध नसतो.

४. एकाग्र विविधीकरण (Concentric Diversification):

नवीन उत्पादने उद्योगसंस्थेच्या विलमान प्रक्रिया तंत्रज्ञानाशी जोडलेली असतात. नवीन उत्पादने मध्यवर्ती उत्पादने नसतात आणि त्यांच्या विलमान उत्पादनाशी उभ्या (अवलंबून) जोडणीचा संबंध नसतो. नवीन बाजारात नवीन कार्ये देण्याचे प्रयत्न एकाग्र विविधीकरणात होत असते.

२.४ औद्योगिक संयोजन - विलीनीकरण याणि संपादन

अ. अर्थ:

विलीनीकरण म्हणजे दोन किंवा अधिक उद्योगसंस्थांचे (कंपन्यांचे) एकत्रीकरण भिन्न मालकी व व्यवस्थापनाच्या नियंत्रणात असलेल्या कंपनी विलीनीकरणाद्वारे एकीकृत आदेशांतर्गत येतात. विलीनीकरणासाठी 'अधिग्रहण' किंवा 'टेक ओव्हर' या संज्ञादेखील वापरल्या जातात.

संपादन मणजे ताब्यात घेणे एखाद्या उद्योगसंस्थाने दुसऱ्या उद्योगसंस्थांची अंशतः किंवा पूर्ण मालमत्ता संपादन करणे.

ब. विलीनीकरणाचे प्रकार:

खाली नमूद केल्याप्रमाणे विलीनीकरणाचे प्रकार आहेत.

१. **क्षैतिज विलीनीकरण:** यामध्ये एकसारखी उत्पादने तयार करणाऱ्या कंपनी विलीन करून त्याचे एकच अस्तित्व बनविले जाते .
२. **उभे विलीनीकरण:** यामध्ये एकाच. उत्पादनाशी संबंधित मध्यवर्ती (Intermediate) उत्पादने तयार करणाऱ्या कंपनी विलीन केल्या जातात .
३. **समूह विलीनीकरण:** यामध्ये असंबंधित उत्पादने तयार करणाऱ्या कंपनी विलीज केल्या जातात. सध्याच्या बाजारात ही सामान्यपणे औद्योगिक जोडणीची बाब झाली आहे

C. औद्योगिक संयोजनाची कारणे/हेतू:

संयोजनाच्या वाढीसाठी काही कारणे आहेत, जी खालीलप्रमाणे आहेत.

१) संस्थात्मक क्षमता:

उद्योगपतींच्या महत्वाकांक्षा आणि सिद्धित क्षमतांमुळे अनेक संयोजन तयार होतात, ते अनुकूल जकात धोरण आणि भांडवली बाजाराने प्रोत्साहित होतात.

२) व्यापार चक्र:

जेव्हा अर्थव्यवस्थेत चाढ-उतार किंवा व्यापारी चक्रे असतात तेव्हा संयोजनासाठी प्रोत्साहन दिले जाते. मंदीच्या काळात अनेक लहान व अकार्यक्षम औद्योगिक यूनिट बाजाराबाहेर जातात. नंतर हे मोठ्या उद्योगसंस्थांद्वारे शोषित होतात. आर्थिक चढ - उतारांमुळे उद्योगांत तेजी येऊ शकते. अशावेळी प्रत्येक उद्योगपती जास्तीत जास्त जोखीम पत्करून अधिकाधिक नाफा कमविण्याचा प्रयत्न करेल.

३) सुसूत्रीकरण:

कार्यक्षम व अकार्यक्षम उद्योगांनी एकत्रित काम करणे हे सुसूत्रीकरणाची आशा असते यांत मोठ्या आणि लहान उद्योगसंस्थांस एकमेकांशी जोडले जाऊ शकते .

४) तांत्रिक प्रगती:

आधुनीक तंत्रज्ञानामुळे मोठ्या आकाराचे उद्योग आणि विशेषीकरणाची स्थापना झाली आहे, त्यामुळे फार कमीलोकांकडे आर्थिक सत्ता केंद्रीत झाली आहे. आधुनीक तंत्रज्ञानाचे फायदे संयोजनाशिवाय मिळू शकत नाहीत त्यामुळे संयोजनास महत्व प्राप्त होते.

५) सरकारी धोरणे:

सरकारी सोरणे जर संयोजनास प्रोत्साहित करणारी असतील, तर उद्योग एकत्र येण्याचा प्रयत्न करतील, त्याचप्रमाणे धोरणामुळे मोठ्या उद्योगांना परावृत्त केले तर साहजिकच उद्योगपती वेगळे राहण्याचा प्रयत्न करतील.

६) प्रवेगक वाढ:

उद्योगसंस्थेची व्यवहार्यता या, गतिशीलता आणि मूल्यवर्धित क्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी वाढ आवश्यक आहे, एखादी उद्योगसंस्था आपल्या विद्यमान बाजाराची विस्तार करून नवीन बाजारात प्रवेश करून सामर्थ्य वाढीचे उद्दिष्ट साध्य करू शकते.

७) बाजार शक्ती:

विलीनीकरणामुळे विलीन झालेल्या उद्योगसंस्थेचा बाजारातील हिस्सा बाढू शकतो. वाढलेले केंद्रीकरण आणि बाजारातील वाटा मोठ्या प्रमाणावर नफा मिळवून देतो, कामगार, पुरवठादार व खरेदीदार (Labour, Seller and consumer, Supplier - buyer) यांच्याशी सौदेबाजी करण्याची शक्ती वाढते. अशाप्रकारे स्पर्धा मर्यादित करून विलीन झालेली उद्योगसंस्था अलौकीक नफा मिळवू शकते.

२.५ सारांश

विलीनीकरण आणि संपादनाचे हेतू खालीलप्रमाणे सहजरीत्या सारांशित केले जाऊ शकतात .

- १) बाजारशक्ती आणि कार्यक्षमता सुधारून उद्योगसंस्थेस विलीनीकरणामुळे होणाऱ्या नाफ्याची प्रचिती होते.
- २) उत्पन्नामध्ये स्थिरता प्राप्त होते.
- ३) विलीनीकरणामुळे उद्योगसंस्था स्टॉक मार्केट मध्ये नफा सक्षम बनते.
- ४) विलीन झालेल्या उद्योगसंस्थेच्या कार्यक्षमतेमध्ये वाढ होते. उदा- वाहतूक व वितरण खर्च कमी होतो. संशोधन व विकास (Research of Development) खर्च कमी होतो व्यवस्थापन उत्कृष्ट बनते.
- ५) विलीन झालेल्या कंपनीकडे बाजार शक्ती व किंमत - उत्पादन निर्णयाचे अधिकार येतात.

२.६ प्रश्न

पुढील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

- १) उद्योगातील विविधीकरण म्हणजे काय ? निर्धारक घटक लिहा.
- २) औद्योगिक विविधीकरणाचे प्रकार स्पष्ट करा.
- ३) विलीनीकरण आणि संपादनाच्या अर्थ व प्रकारांची चर्चा करा.
- ४) औद्योगिक संयोजनामागील कारणे/हेतूंचे वर्णन करा.

*****

औद्योगिक स्थान

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ औद्योगिक स्थानाचे निर्धारक
- ३.३ वेबरचा स्थान सिद्धांत
- ३.४ सार्जेंट फ्लॉरेन्सचा अनुमानजन्य सिद्धांत
- ३.५ उद्योगांचा फैलाव आणि विकेंद्रीकरण
- ३.६ सारांश
- ३.७ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- औद्योगिक स्थानाचा अर्थ व निर्धारक अभ्यासणे.
- वेबरचा स्थान सिद्धांत अभ्यासणे.
- सार्जेंट फ्लॉरेन्सचा अनुमानजन्य सिद्धांत अभ्यासणे.

३.१ प्रास्ताविक

औद्योगिक स्थानाची योग्य निवड ही उत्पादनाची किंमत, वितरण किंमत, नफा, उत्पादनाच्या घटकांची कार्यक्षमता इत्यादींशी निगडित असते. यामुळे उद्योगाचे स्थान काळजीपूर्वक निवडणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

किम्बॉल यांच्या मते, 'सर्वात किफायतशीर / फायद्याचे स्थान असे असते ज्याठिकाणी कच्चा माल गोळा करून त्याचे उत्पादन होणे आणि ग्राहकांना वितरित करण्याचा खर्च किमान असेल.'

३.२ औद्योगिक स्थानाचे निर्धारक

उद्योगाचे योग्य स्थान निवडण्यासाठी खालील घटक महत्त्वाचे आहेत.

अ. मजुरांची उपलब्धता:

उद्योगाची शाश्वतता आणि नफा स्वस्त मजुरांच्या उपलब्धतेशी जोडला जातो. स्वस्त मजुरांच्या उपलब्धतेमुळे उत्पादनाचा खर्च कमी होतो, ज्याचा संबंध नफा वाढविण्याशी आहे.

उदा. मुंबईतील उद्योगांचे अस्तित्व व टिकाव स्थलांतरित स्वस्त कामगारांच्या उपलब्धतेमुळे आहे.

ब. कच्च्या मालाची उपलब्धता:

उद्योगांनी उत्पादित केलेल्या वस्तू व सेवांची किंमत आणि नफा टरविण्यासाठी कच्च्या माल हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. जर एखाद्या उद्योगाचे स्थान कच्च्या मालाच्या ठिकाणाजवळ असेल तर यामुळे कच्च्या माल उत्पादक आणि अंतीम उत्पादकांस चालना मिळेल.

उदा. लोह आणि पोलाद उद्योगाचे स्थानीकरण कच्च्या मालाच्या स्रोताजवळ असणे.

क. वाहतूक:

वाहतूक आणि दळणवळण सुविधा उद्योगाच्या स्थानावर परिणाम करतात कारण याचा उत्पादन आणि वितरणावर देखील परिणाम होत असतो. वाहतूक केवळ अंतीम उत्पादन बाजारापर्यंत पोहचवण्यास मदत करत नसून, कच्च्या माल उद्योगसंस्थेपर्यंत पोहचविण्यासही मदत करते.

ड. बाजार प्रवेश:

नाशवंत उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांना बाजारापर्यंत पोहचण्यासाठी अल्प काळाची आवश्यकता असते, अशा प्रकारच्या उद्योगांना बाजाराच्या जवळ असणे आवश्यक आहे. यामुळे उद्योग हे बाजाराच्या जवळपास स्थापित होण्यास प्रवृत्त होतात.

इ. भौगोलिक घटक:

उत्पादनाच्या गरजेनुसार स्थान निश्चिती करणे आवश्यक असते, कारण कठोर हवामान आस्थापनासाठी योग्य नसते.

उदा. ऊसाची लागवड 20° ते 26° सेल्सिअस तापमान असलेल्या क्षेत्रात करतात.

ई. सरकारी धोरण:

बऱ्याच वेळा सरकार एखाद्या क्षेत्रामध्ये नवीन औद्योगिक युनिट स्थापना करण्यासाठी प्रोत्साहन व सबसिडी देण्याची धोरण अंमलात आणत असते. अशा क्षेत्रामध्ये औद्योगिक स्थान करणे निश्चितच फायद्याचे ठरते.

उ. पिण्याचे पाणी आणि औद्योगिक वापरासाठी पाण्याची उपलब्धता:

औद्योगिक स्थान निश्चित करताना पाण्याची उपलब्धता महत्त्वाची असते. यामुळे औद्योगिक युनिट्सना उत्पादन प्रक्रियेमध्ये मनुष्यबळ व उत्पादनासाठी पाणी मुबलक प्रमाणात वापरता येते.

ऊ. तंत्रज्ञान:

काही वस्तुंच्या उत्पादनासाठी तंत्रज्ञानाची भूमिका महत्त्वाची असते. उद्योगाचे स्थान अशा ठिकाणी असते, ज्याठिकाणी यंत्रसामग्री आयात करण्याची शक्यता जास्त असते. यासोबतच वीजपुरवठा, कुशल कामगार शक्ती सुलभतेने उपलब्ध असतील.

ए. सांस्कृतिक सुविधा (शाळा, रूग्णालये आणि मनोरंजन सुविधा):

औद्योगिक स्थान असे असावे, ज्याठिकाणी कर्मचारी, कामगार आणि त्यांच्या कुटुंबाचे जीवन सोयीस्कर आणि आरामदायी बनवेल. शाळा, मनोरंजन पार्क, रूग्णालये यांसारख्या सुविधा वापरण्यासाठी उपलब्ध असाव्या.

ऐ. वित्त उपलब्धता:

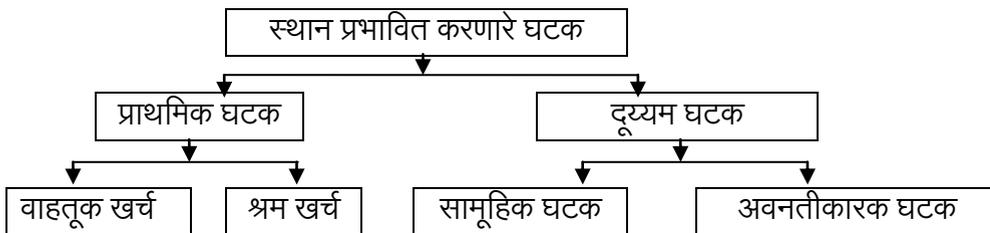
उद्योगाचे स्थान निर्धारक घटकांपैकी वित्त उपलब्धता हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन मानावे लागेल. वित्त उपलब्धता आणि बँकिंग व वित्ताची सुलभ उपलब्धता व यापुढे सुरळीत चालणाऱ्या उत्पादन व वितरण क्रियांमुळे होणारे उद्योगाचे निरोगी वातावरण हे सर्व एका साखळी स्वरूपात गुंफले आहे.

काही वेळा वैयक्तिक निर्धारक घटकही औद्योगिक स्थान निश्चित करण्यासाठी मोठी भूमिका बजावतात.

उदा. एखाद्या उद्योजक भावनीक निर्णय घेऊन उद्योगसंस्था स्वतःच्या जन्मगावी / जन्मस्थानी स्थापना करू शकतो.

३.३ वेबरचा स्थान सिद्धांत

वेबरचा स्थान सिद्धांत अल्फ्रेड वेबर यांनी १९०९ मध्ये जर्मन भाषेत विकसित केला आणि कार्ल जे. फ्रेडरिक यांनी १९२९ मध्ये याचा इंग्रजी भाषेत अनुवाद केला. वेबरने सर्व विश्लेषणाद्वारे उद्योगाच्या स्थानावर परिणाम करणाऱ्या घटकांची ओळख पटवण्याचा प्रयत्न केला. हा सिद्धांत औद्योगिक स्थान शोधण्याची सामूहिक आणि अवनतीकारक (Agglomerative and Deglomerative) घटकांस वाहतूक व श्रम खर्चावर लक्ष केंद्रीत करतो. उद्योग स्थान शोधण्यासाठी लागणारा खर्च प्राथमिक आणि दूर्यम घटकांमध्ये विभागला जातो, जो खालीलप्रमाणे आहे.

प्राथमिक घटक:

१. वाहतूक खर्च:

कच्चा मालाच्या वापराच्या आणि ठेवीच्या संदर्भात कमी वाहतूक खर्च असलेली ठिकाणे नेहमीच श्रेयस्कर असतात. वाहतूक खर्च निश्चित करण्यात खालील घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

- वाहतूकीस असणारे वजन
- कापायचे अंतर
- वाहतूक व्यवस्थेचा प्रकार आणि वापर
- प्रदेशाचे स्वरूप आणि रस्त्यांचे प्रकार
- वस्तूचा प्रकार

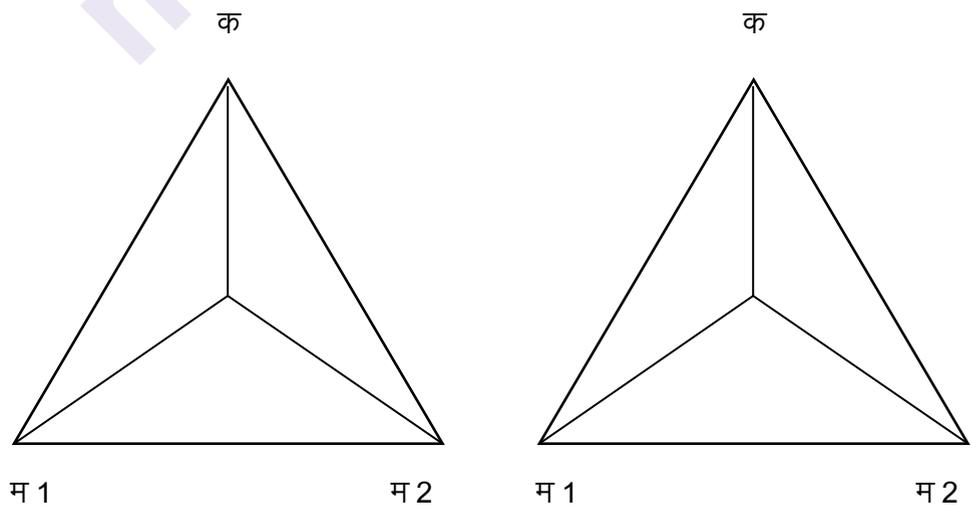
स्थान आकृती खालील घटकांवरदेखील अवलंबून असतात:

- कच्चा मालाच्या ठेवीचा प्रकार
- उत्पादनांमध्ये परिवर्तनाचे स्वरूप

कच्चा माल असून खालीलप्रमाणे वर्गीकृत केले जाईल:

- सर्वव्यापी वस्तू (पाणी, विटा जे सहज उपलब्ध आहेत.)
- स्थानिकीकृत माल (लोह, खनिज, लाकूड इ. फक्त विशिष्ट प्रदेशांतच आढळतात.)

अल्फ्रेड वेबर: औद्योगिक स्थानाचा त्रिकोणीय परिणाम

वजन कमी करणारे उद्योग

वजन वाढवणारे उद्योग

वेबरने कच्च्या मालाचे वर्गीकरण शुद्ध (वजन कमी न करणारे) आणि स्थुल (वजन कमी करणारे) अशा प्रकारे केले आहे. शुद्ध माल, उत्पादनास त्याचे एकूण वजन देते आणि उत्पादनामध्ये फक्त एक भाग उत्पादनात घेतल्यास मालाचे वजन कमी होते, असे म्हटले जाते. त्यामुळे वजन कमी करणारा माल वापरणारे उद्योग ठेवीकडे खेचले जातात आणि शुद्ध माल वापरणारे उद्योग उपभोग स्थानाकडे खेचले जातात.

उद्योगाचे स्थान ठरविण्यासाठी स्थानीकीकृत माल हा नियमन करणारा घटक आहे. वेबरने वाहतूक करावयाचे एकूण वजन मापनाचे माल (Material) निर्देशांक (Index) वापरले.

$$\text{माल निर्देशांक} = \frac{\text{स्थानीकीकृत मालाचे वजन}}{\text{तयार उत्पादनाचे वजन}}$$

$$\text{Material Index} = \frac{\text{weight of localited material}}{\text{weight of finished Products}}$$

२. श्रम (मजूरीचा) खर्च:

उद्योगातील मजूरीचा खर्च, कामगार, संस्था आणि तंत्रज्ञानाच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असतो. काहीवेळा उद्योगाचे स्थान वाहतूक खर्चाच्या दृष्टीने योग्य असते, परंतु श्रम खर्चाच्या दृष्टीने महाग असते. अशाप्रकारे स्वस्त मजूरदेखील औद्योगिक स्थान आकर्षित करतात, कारण मजुरांच्या खर्चातील बचत ही वाहतूकी अतिरिक्त खर्चापेक्षा मोठी असते.

एखाद्या विशिष्ट उद्योगासाठी एक विशिष्ट स्थान वाहतूक खर्चाच्या आधारावर सर्वोत्तम असू शकते, तेच स्थान मजूरीच्या खर्चानुसार योग्य असेलच असे नाही. वेबरने अशा स्थितीत सैद्धांतिक उपाय सांगितला त्यास 'आयसोडापेन्स' (Isodapanes) म्हणतात. (Isodapanes म्हणजे खर्च)

दूर्यम घटक:

उद्योगाचे स्थान विशिष्ट समुह (उत्पादन स्वस्त करणे) आणि अवनती (एकापेक्षा जास्त ठिकाणी उत्पादन) या घटकांवर अवलंबून असते. सामूहिक घटकांमुळे एका विशिष्ट ठिकाणी उद्योगाचे केंद्रीकरण होते जे खालीलप्रमाणे आहे.

- १) यंत्र आणि इतर तांत्रिक घटकांचा प्रसार
- २) दूरुस्ती व बदली सुविधा उपलब्ध
- ३) कुशल कामगारांची उपलब्धता
- ४) उत्तम बँकींग सुविधेची उपलब्धता

अवनतीकरण घटकांचे परिणाम बाह्य अर्थव्यवस्थेत होतो जे खालीलप्रमाणे आहेत:

- १) स्थानिक करात वाढ

- २) जमिनीची अधिक किंमत
- ३) अधिक मजुरी व वाढीव झाडे
- ४) गृह समस्या

अशाप्रकारे आपणास दिसून येते की, समूहीकरण केंद्रीकरणास तर अवनतीकरण उद्योगाच्या विकेंद्रीकरणास प्रोत्साहन देते.

वेबरच्या सिद्धांतावरील टीका:

- १) अवास्तव दृष्टीकोन
- २) वाहतूक खर्च अवास्तव निकष
- ३) किंमत विचाराचा अभाव
- ४) अवास्तव श्रम संकल्पना
- ५) कृत्रीम तथ्यांचा अनार्किक विचार

अल्फ्रेड वेबरच्या सिद्धांतामध्ये उणीवा असूनही हा स्थानासंबंधी एकमेव निष्कर्षात्मक सिद्धांत आहे, जो सार्वत्रिक स्वीकृती व उपयुक्ततेचा आनंद घेत आहे. इतर सर्व सूचना पूर्ण किंवा समावेशक नाहीत.

आर. बाळकृष्ण यांच्या मते, 'वेबरच्या डिडक्टीव सिद्धांतातील काही अवास्तव गृहीतकांना पूर्णपणे एकप्यापेक्षा, सोडून देणे फायदेशीर ठरेल.'

३.४ साजॅट फ्लॉरेन्सचा अनुमानजन्य सिद्धांत

साजॅट फ्लॉरेन्सने अनुमानजन्य सिद्धांत मांडला आहे. साजॅटच सिद्धांत वेबरने दिलेल्या सिद्धांतापेक्षा अधिक व्यावहारिक व वास्तववादी आहे. हा सिद्धांत तयार करण्याच्या उद्देशाने प्रा. साजॅट यांनी उद्योगांच्या स्थानाची प्रवृत्ती तपासण्यासाठी सांख्यिकीय माहितीचे विश्लेषण केले आहे. उत्पादन गणनेच्या आधारे एखाद्या भागातील कार्यरत लोकसंख्या लक्षात घेऊन सांख्यिकीय उपाय शोधण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला होता. या सिद्धांताचे दोन महत्त्वाचे घटक आहेत. १) स्थान घटक, २) स्थानिकीकरण गुणांक.

स्थान घटक:

स्थान घटक उद्योगाचे केंद्रीकरण सूचित करतो. हे एका विशिष्ट ठिकाणी उद्योगाच्या एकाग्रतेच्या अंशाचे निर्देशांक आहे. हा निर्देशांक विशिष्ट प्रदेशात आढळणाऱ्या विशिष्ट उद्योगातील सर्व कामगारांची टक्केवारी घेऊन आणि देशातील एकूण औद्योगिक कामगारांच्या त्या विशिष्ट प्रदेशातील प्रमाणानुसार वळवून काढला जातो. निवडलेला प्रदेश हो देशाचा राजकीय प्रदेश असेल. अशा निर्मितीच्या मागील एक कल्पना अशी आहे की, एखाद्या उद्योगाचे भौगोलिक वितरण आणि देशाची लोकसंख्या यांच्यातील असमानतेचे प्रमाण म्हणून स्थाननिश्चिती होणे आवश्यक आहे.

स्थान घटक मोजण्याचे सूत्र खालीलप्रमाणे आहे.

औद्योगिक स्थान

$$\text{स्थान घटक} = \frac{\text{दिलेल्या क्षेत्रातील कामगारांची टक्केवारी जी विशिष्ट उद्योगात गुंतलेल्या कामगारांची संख्या}}{\text{देशातील एकूण औद्योगिक कामगारांच्या टक्केवारीनुसार दिलेल्या क्षेत्रात औद्योगिक कामगारांची एकूण संख्या}}$$

$$\text{Location Factor} = \frac{\text{Workers engaged in a particular industry as a percentage of Industrial workers engaged in a given area}}{\text{Total No. of industrial workers engaged In a given area as a percentage of total industrial workers in a Country}}$$

जर स्थान घटक एककापेक्षा जास्त असेल, तर त्या प्रदेशाचा उद्योगाचा वाटा जास्त असेल असे मानले जाते. जर एककापेक्षा कमी असेल, तर त्या प्रदेशामध्ये उद्योग पूरेसे नाहीत. जर एकका एवढा समान असेल तर संपूर्ण देशात तो उद्योग समान प्रमाणात वितरित केला जातो.

उदा. जर, एखाद्या देशातील औद्योगिक कामगारांची संख्या ५०० आहे, दिलेल्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या २०० आहे आणि विशिष्ट उद्योग संख्येत कामगारांची संख्या १०० आहे.

$$\begin{aligned} \text{LFI} &= [(100 \times 100) \div 200] \div [(200 \times 100) \div 500] = \\ &= 50 \div 40 \\ &= 1.25 \end{aligned}$$

LFI > 1, त्यामुळे उद्योगसंख्या विशिष्ट क्षेत्रात जास्त केंद्रीकृत झाल्या आहेत.

LFI → Location Factor index
स्थान घटक निर्देशांक

स्थानिकीकरण गुणांक:

एखाद्या उद्योगाचे विशिष्ट क्षेत्रामध्ये (प्रदेशामध्ये) केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती दर्शवण्याचे कार्य स्थानिकीकरण गुणांक करते. असा निर्देशांक तयार करण्याचा उद्देश, उद्योगांचे त्याचा फैलाव व केंद्रीकरणाच्या गुणानुसार वर्गिकरण करणे होय. हा निर्देशांक विशिष्ट उद्योगाशी संबंधित

आहे, प्रदेशाशी नाही. स्थानिकीकरणाच्या आधारे देशातील सर्व उद्योगांना उच्च, निम्न आणि मध्यम गुणांकाच्या तीन श्रेणींमध्ये विभागले आहे.

कोळसा खाण आणि इतर खनिज उद्योगांसारखे स्थानिकीकरण गुणांक निम्न असलेले उद्योग विशिष्ट क्षेत्रात केंद्रीकृत असतात.

$$\text{स्थान गुणांक} = \frac{(\text{क्षेत्रातील कामगारांची \%}) \times (\text{विशिष्ट उद्योगातील कामगारांची \%})}{100}$$

$$\text{Coefficient of Location} = (\% \text{ of workers in the area}) \times (\% \text{ of workers in particular industry}) \div 100$$

समजा, एखाद्या क्षेत्रातील कामगारांची संख्या ९० आहे आणि विशिष्ट उद्योगात गुंतलेले कामगार ६० आहेत. तर गुणांक ..... असेल.

$$\text{COL} = (90-60) \div 100$$

$$= 30 \div 100$$

$$= 0.3$$

स्थानिकीकरणाचा गुणांक एकापेक्षा कमी आहे त्यामुळे, उद्योगांमध्ये त्या क्षेत्रात (प्रदेशांत) विकेंद्रीकरणाची प्रवृत्ती दिसून येईल.

टीका:

- १) फ्लॉरेन्सने दिलेले निर्देशांक केवळ विशिष्ट देशातील उद्योगांच्या वितरणाची स्थिती प्रकार करतात. केंद्रीकरणामागील कारणे स्पष्ट करण्यास सक्षम नाही.
- २) स्थानिकीकरणाचा गुणांक मुलतः प्रत्येक देशातील वितरणाच्या नमुन्यावर आधारीत असते, म्हणून तो देशानुसार मूलतः असतो.
- ३) उत्पादक क्षमतेच्या ज्ञानाचा अभाव
- ४) एका विशिष्ट क्षेत्रात (प्रदेशात) काम करणाऱ्या औद्योगिक कामगारांच्या संख्येवर अवलंबून असलेला स्थान परंतु केंद्रीकरणाचा निश्चित मार्गदर्शक नाही. जर तुलना करावयाची असेल तर प्रत्येक क्षेत्रानुसार उत्पादनाचे मापन व्हावे जे कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते.

३.५ उद्योगांचा फैलाव आणि विकेंद्रीकरण

विकेंद्रीकरण म्हणजे उद्योगांचे विखुरणे, ज्यात एखाद्या उद्योग देशाच्या वेगवेगळ्या प्रदेशात विखुरला असतो. विकेंद्रीकरण स्थानिकीकरणाचे तोटे दूर करते आणि धोरणात्मक व

संरक्षण दृष्टीकोनाची शिफारत करते. यामुळे प्रादेशीक विकासाच्या समतोल राखण्यात मदत होते, रोजगाराच्या संधी वाढतात आणि उपेक्षित क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांचे जीवनमान उंचावते.

विकेंद्रीकरणाचे फायदे:

अ) संतुलित आर्थिक विकास:

जेव्हा उद्योग देशाच्या विविध प्रदेशातील विखुरने जातात, तेव्हा सर्व प्रदेशांचा समतोल विकास होतो, कारण ग्रामीण भागात उद्योगांची उभारणी केल्यास दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे जीवनमान उंचावून दारिद्र्य रेषेवर आणता येते.

ब) सामाजिक अधःपतन दूर:

उद्योगांच्या फैलावामुळे (विखूरल्याने) झोपडपट्टी विकास समस्या, गर्दी यांसारख्या समस्या कमी होतात.

क) कामगार गतिशीलता:

उद्योगांचा फैलाव, कामगारांना कमी विकसित क्षेत्रातून, विकसित क्षेत्रात स्थलांतरित होण्यास मदत करते आणि यामुळे त्यांचे जीवनमान उंचावते.

ड) धोरणात्मक दृष्टीकोन:

धोरणात्मक दृष्टीकोनातून विकेंद्रीकरण अर्थव्यवस्थेसाठी फायदेशीर आहे. उद्योग एकाच ठिकाणी केंद्रीकृत नसल्यामुळे, युद्धस्थितीदरम्यान झालेल्या हल्ल्यामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होत नाही.

इ) समानता राखण्यास मदत:

विकेंद्रीकरण समानतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहे. वेगवेगळ्या ठिकाणी चालणारे उद्योग, तेथील स्थानिक लोकांना रोजगार पुरवून जीवनमान उंचावण्यासाठी मदत करतात.

ई) रोजगार आणि राहणीमान:

विकेंद्रीकरणामुळे त्या-त्या प्रदेशातील रोजगार वाढल्यास राहणीमान उंचावण्यास मदत होते. यामुळे रस्ते, शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये निर्माण करून प्रदेशांचा विकास होऊ शकतो.

विकेंद्रीकरणाचे तोटे:

अ) कुशल कामगार शक्तीची प्रचलता:

कुशल कामगारांचा इतर ठिकाणी स्थलांतर करण्यास किंवा स्थलांतरीत न होणाऱ्या परिणाम विशिष्ट उद्योगाच्या शाश्वततेवर होतो. कुशल कामगार शक्तीवर अवलंबून राहिल्याने उद्योगांना उत्पादन प्रक्रिया कमी खर्चात व वेळेत पूर्ण करण्यास मदत होते.

ब) नियंत्रणाचा अभाव:

विकेंद्रीत / विखुरलेले उद्योग समान धोरणे पाळत नाहीत. धोरणांचे पालन करणे आवश्यक असल्याने, ते विविध स्थान किंवा क्षेत्रासाठी सोयीची (suitable) असणे अपेक्षित असते.

क) वेतन भेद:

वेतन हा घटक, उद्योग ज्या क्षेत्रात आहे . त्याचा भाग बनतो. जर उद्योग कुशल कामगार असलेल्या क्षेत्रात स्थित असेल, तर कुशल कामगार नसलेल्या क्षेत्राच्या तुलनेत अधिक वेतन असते .

ड) आदानांची अचलता:

आदानांच्या स्वरूपामुळे (प्रकारामुळे), काही निविष्टा उत्पादनाच्या ठिकाणावरून, आवश्यकतेच्या ठिकाणी नेणे फार कठीण असते. अन्न उत्पादन हा उद्योगांच्या आदानांचा भाग आहे म्हणून नाशवंत कृषी मालाचे उदाहरण आपणास अभ्यासता येईल.

इ) परिचालन खर्चात वाढ:

विकेंद्रीकरणामुळे नियमित क्रियाकलाप करण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक परिचालन खर्च वाढण्याचा तोटा होतो.

ई) विखुरलेल्या उद्योगसंस्थांचे शोषण:

काहीवेळा विखुरलेल्या (विकेंद्रीत) उद्योगसंस्थांना स्थानिक राजकीय पक्षांकडून शोषणाचा सामना करावा लागतो. राजकीय पक्षांना पैसे (फंड्स) द्यावे लागत असल्याने नफ्यावर परिणाम होतो.

३.६ प्रश्न

---

1. औद्योगिक स्थानाचे निर्धारक घटक स्पष्ट करा.
2. वेबरचा स्थान सिद्धांत स्पष्ट करा.
३. सार्जेंट फ्लॉरेन्सचा अनुमानजन्य सिद्धांत स्पष्ट करा.

*****

प्रादेशिक असंतुलनाच्या समस्या

घटक रचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ पंचवार्षिक योजना आणि प्रादेशिक विकास
- ४.३ प्रादेशिक विषमतेचे निर्देशक
- ४.४ प्रादेशिक असंतुलनातील प्रादेशिक नियोजनातील अपयशामागील कारणे
- ४.५ सारांश
- ४.६ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- i) प्रादेशिक असमतोलाची संकल्पना समजून घेण्यास आणि विश्लेषण करण्यास विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
- ii) प्रादेशिक नियोजन आणि विकासाची संकल्पना विद्यार्थ्यांना समजण्यास मदत करणे.
- iii) प्रादेशिक असमतोलाच्या निर्देशकांचा अर्थ आणि मापन विद्यार्थ्यांना समजण्यास सक्षम करणे.

४.१ प्रास्ताविक

भारतातील प्रादेशिक असंतुलनाची वाढती समस्या ही नियोजन आयोगाने स्वीकारली आहे. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत भारतातील प्रादेशिक विकासाच्या महत्त्वावर भर देण्यात आला आहे. त्यात असे स्पष्ट केले की, "राष्ट्राच्या विविध भागातील संतुलित विकास कमी विकसित भागातील आर्थिक प्रगतीच्या लाभाचा विस्तार आणि नियोजित विकासाचा मुख्य उद्देश हा उद्योगाचा व्यापक विस्तार असतो. " नियोजन आयोगाने राष्ट्रीय विकास आयोगाच्या मदतीने आणि आताच्या निती आयोग देशातील प्रत्येक राज्यासोबत बैठकांद्वारे राज्या-राज्यातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती, (पाणीवाटप आणि वाद तंटे) इ. समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करत आहे. स्वातंत्र्यानंतर सुरु झालेल्या नियोजन प्रक्रियेचा स्थूल स्तर प्रदेशांसाठी बहुउद्देशीय प्रकल्पांच्या उभारणीत झाला. प्रारंभ प्रादेशिक प्रकल्पातील अविकसित प्रदेशाच्या विकासासाठीचे नियोजन करणे. काही सूक्ष्म स्तरावरील नियोजनाचा समावेश होतो.

- दामोदर खोरे निगम.
- बुंदेलखंड प्रादेशिक योजना.

- इंदिरागांधी कालवा.
- विदर्भ आणि तेलंगना प्रादेशिक योजना.
- राजस्थान वाळवंट विकास योजना.
- केरळ कुट्टानाड विकास योजना.

सुक्ष्म स्तरावरील प्रादेशिक विकास नियोजनातील अलीकडील काही प्रकल्पाचा समावेश

- काही मागास आणि अविकसनशील राज्यांना विशेष श्रेणीचा राज्यांचा दर्जा देणे.
- झाबुआ जिल्हा पाठालोट विकास कार्यक्रम
- भारतमाला प्रकल्प
- सागर माला प्रकल्प

४.२ पंचवार्षिक योजना आणि प्रादेशिक विकास

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचा दृष्टीकोन पुढीलप्रमाणे होता.

- १) राज्यांतर्गत असमानता आणणाऱ्या राज्यांना मदत करा.
- २) आंतरराज्यीय असमानता कमी करण्यासाठी मागील योजनांमध्ये स्वीकारलेले नविन कार्यक्रम आणि विस्तारित कार्यक्रम सुरू करणे.

विकासातील आंतरराज्यीय आणि विस्तारित कार्यक्रम सुरू करणे.

विकासातील आंतरराज्यीय असमानता कमी करण्यासाठी तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत पुढील पायऱ्या प्रस्तावित केल्या आहेत.

१. ऋषि उत्पादनात वाढ
२. उत्पन्न आणि रोजगारामध्ये जास्तीत जास्त वाढ सुनिश्चित करणे.
३. ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षण, पाणीपुरवठा आणि आरोग्य सेवा यासारख्या सामाजिक सेवांचा विकास करणे.
४. संप्रेषण आणि वीज यंत्रणा विकसित करणे.
५. राज्यातील कमी विकसित भागांचे जीवनमान उंचावणे

आंतरराज्यीय असमानता कमी करण्यासाठी खालील प्रस्तावित केल्या होत्या.

१. शेतीचा गहन विकास
२. सिंचन विस्तार

३. लघु आणि ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन
४. वीज क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार
५. रस्ते आणि रेल्वे वाहतुकीचा विकास
६. ६ ते ११ वर्षे वयोगटासाठी सार्वत्रिक शिक्षणाची तरतूद
७. माध्यमिक, तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षणासाठी मोठ्या संधी
८. राहणीमान आणि पाणीपुरवठा इ. परिस्थितीत सुधारणा.

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत ग्रामीण भागातील गरीबांसाठी अनेक विकास योजना सुरू करण्यात आल्या. लहान शेतकरी विकास संस्था (एस. डी. एफ. डी. ए.) अल्पभूधारक (सीमांत) शेतकरी आणि शेतमजूर विकास संस्था (डि.पी.ए.पी.), ग्रामीण रोजगारासाठी क्रेश योजना आहेत. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत क्षेत्र विकासावर भर देण्यात आला. भारतातील प्रादेशीक विकास घडवून आणण्यासाठी या योजनेदरम्यान संसाधन आधारित विकास दृष्टीकोन, लक्ष्य गट दृष्टीकोन, प्रोत्साहन दृष्टीकोन आणि सर्वसमावेशक क्षेत्राचा दृष्टीकोन स्विकारण्यात आला. सातव्या पंचवार्षिक योजनेत देशाचा समतोल प्रादेशिक विकास घडवून आणण्यासाठी ऋषी उत्पादकता आणि मानव संसाधन विकासावर भर देण्यात आला आहे. तांदूळ, भरड तृणधान्ये, कडधान्ये आणि तेलबियांसाठी ऋषी उत्पादकता वाढवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

४.३ प्रादेशिक विषमतेचे निर्देशक

अ) दरडोई उत्पन्न:

कृषि विकास आणि औद्योगिक विकासाच्या पातळीतील आंतरराज्यीय असमानता यामुळे दरडोई उत्पन्नाच्या वाढीमध्ये फरक पडला आहे. पंजाब आणि हरियाणा सारख्या राज्यांनी सिंचन क्षेत्राचे उच्च प्रमाण आणि उच्च पातळीच्या खतांचा वापर केल्यामुळे कृषी उत्पादकतेचा उच्च दर गाठला आहे.

ब) दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या :

दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या देखील प्रादेशिक असमतोल निर्माण करते. मजबूत उत्पादन आधारामुळे पंजाब आणि हरियाणा राज्यांमध्ये गरीबीची टक्केवारी कमी आहे.

क) विद्युतीकरण:

विकासाठी वीज ही अत्यावश्यक अट आहे. आणि ज्या राज्यांमध्ये वीज विकासाची प्रक्रिया योग्य नाही, त्यांना वेगाने वाढण्यात अडथळे येतात. काही राज्यांमध्ये आजही शंभर टक्के विद्युतीकरण झालेले नाही.

ड) वाहतूक आणि दळणवळण:

प्रादेशिक असमतोलाचे आणखी एक महत्त्वाचे निर्देशक म्हणजे वाहतूक आणि दळणवळण, बँकिंग, विमा, सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षणाशी संबंधीत सुविधांच्या उपलब्धतेत असमानता.

इ) औद्योगिकीकरण:

वेगवेगळ्या राज्यांनी प्राप्त केलेल्या औद्योगिकीकरणाची पातळी देखील भिन्न आहे. बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश, राजस्थानमध्ये एकूण उत्पन्नात उद्योगांचा वाटा कमी आहे, तर महाराष्ट्रात तो जास्त आहे.

फ) वित्त अभाव:

कोणत्याही प्रदेशाच्या सुरळित विकासात वित्ताचा अभाव हा आणखी एक अडथळा आहे. निधीची वसूली न झाल्यामुळे विविध विकास उपक्रम योजनांना वित्तपुरवठा करण्यास वित्तीय संस्थांना लाजिरवाणे वाटते, परिणामी हे प्रदेश मागासलेले राहतात.

ख) राजकीय दबाव:

राजकीय पक्ष विकासाच्या प्रक्रियेत हस्तक्षेप करतात हे योग्यरित्या दिसून आले आहे. किंबहुना केवळ व्होटबँकेवर प्रभाव टाळण्यासाठी त्यांना त्या भागात आकर्षक प्रकल्प आणायचे आहेत.

संपूर्ण देशात उपलब्ध मानवी आणि भौतिक संसाधने विकास प्रक्रियेत आकर्षित करण्यासाठी आणि सर्व प्रदेशातील लोकांना विकासाचे फायदे वाटून घेण्यास सक्षम करण्यासाठी सर्व प्रदेशांचा आणि राज्यांचा संतुलित विकास आवश्यक आहे. पहिल्या योजनेत असे दिसून आले की, प्रादेशिक विषमतेच्या समस्येकडे लक्ष दिले गेले नसले तरी दुसरी योजना होती आणि तिसरी योजना, ज्यात उद्योग कमी विकसित भागात असावेत यास महत्त्व दिले होते.

सन १९६८ मध्ये, राष्ट्रीय विकास परिषदेने प्रादेशिक असमतोलाच्या समस्येचा विचार करून औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेली राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या ओळखीसाठी खालील निकषांची शिफारस केली.

- उद्योग आणि खाणकामाच्या योगदानासह एकूण दरडोई उत्पन्न.
- दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यांमध्ये कामगारांची संख्या
- विजेचा दरडोई वार्षिक वापर.
- राज्याची लोकसंख्या आणि क्षेत्रफळाच्या संदर्भात पृष्ठभागाच्या रस्त्यांची लांबी.
- लोकसंख्या आणि राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या संदर्भात पृष्ठभागाच्या रस्त्यांची लांबी.
- लोकसंख्या आणि राज्याच्या क्षेत्राच्या संबंधात रेल्वे अंतर

- राष्ट्रीय विकास परिषदेने दोन कार्यकारी गट नेमले आहेत.
- औद्योगिकदृष्ट्या मागसलेली राज्ये ओळखण्यासाठी पांडे कार्यगट
- वांच्छू कार्यगट मागासलेल्या भागात उद्योग सुरू करण्यासाठी राजकोषीय आणि वित्तीय प्रोत्साहनाची शिफारस करेल.

४.४ प्रादेशिक असंतुलनातील प्रादेशिक नियोजनातील अपयशामागील कारणे

१. श्रीमंत राज्यांचा गरीब संसाधने हस्तांतरित करण्यास नकार.
२. गरीब राज्यांत स्वावलंबनाचा अभाव आणि श्रीमंत राज्यांकडून संसाधनांचा हस्तांतरणावर जास्त अवलंबित्व असते.
३. क्षेत्र विकास कार्यक्रमांमध्ये मागासलेल्या भागांसाठी एकात्मिक दृष्टीकोनाचा अभाव आहे.
४. मागासलेल्या भागात त्यांच्या अर्थव्यवस्थेला बोलावण्यात मोठे केंद्रीय प्रकल्प अपयशी ठरले.
५. सार्वजनिक क्षेत्रातील वित्तीय संस्थांकडून सवलतीच्या आर्थिक मदतीसाठी उद्योजकांची वृत्ती न बाळगणे.
६. काही जिल्ह्यांतील काही भागांमध्ये विशिष्ट मागास भागांसाठी केंद्र सरकारच्या अनुदानाचे अधिक केंद्रीकरण आणि भांडवली संबंधित गुंतवणूकीवर अशा प्रकारच्या गुंतवणूक अनुदानाचा जास्त प्रमाणात समावेश यामुळे कमी रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात.
७. राज्यामध्ये अस्तित्वात असलेल्या आंतरराज्यीय असमतोलाच्या समस्येला सामोरे जाण्यासाठी राज्य सरकारद्वारे पुरविलेला अपूरा निधी.
८. योजना परिव्यय आणि मागासलेल्या भागाच्या विकासासाठी राज्याला दिलेली कर्जे आणि अग्रिम यांचा वापर न करणे.

४.५ सारांश

प्रादेशिक असमतोलाच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी तुलनेने मागासलेल्या प्रदेशांच्या विकासासाठी केंद्रीय सहाय्य विशिष्ट कार्यक्रमांशी जोडले गेले पाहिजे. याशिवाय आर्थिक दृष्टीकोनाची जागा नियोजन पद्धतीने घेतली गेली पाहिजे.

ज्या अंतर्गत मागास प्रदेश त्यांच्या क्षमता, क्षमतांसह स्पष्टपणे ओळखले जावे जेणेकरून प्रत्येक मागासलेल्या प्रदेशांसाठी स्वतंत्र एजन्सी स्वीकारल्या जातील त्यामुळे कृषी, औद्योगिक आणि पायाभूत विकास या सर्वांचा समन्वय साधला जाण्याची गरज आहे. तरच मागास भागांचा विकास होईल.

४.६ प्रश्न

---

1. प्रादेशिक विषमतेचे निर्देशक सांगा.
2. प्रादेशिक असंतुलनातील प्रादेशिक नियोजनातील अपयशामागील कारणे विषद करा.

*****

munotes.in

औद्योगिक उत्पादकता

घटक रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ प्रस्तावना : औद्योगिक उत्पादकता
- ५.३ उत्पादकता : अर्थ आणि मोजमाप
- ५.४ औद्योगिक उत्पादकता प्रभावित करणारे घटक
- ५.५ सारांश
- ५.६ प्रश्न

५.० उद्दिष्टे

- i) विद्यार्थ्यांना औद्योगिक उत्पादकतेची संकल्पना समजण्यास मदत करणे.
- ii) विद्यार्थ्यांना औद्योगिक उत्पादकतेचा अर्थ आणि मापन समजण्यास सक्षम करणे.
- iii) विद्यार्थ्यांना औद्योगिक उत्पादकतेवर परिणाम करणारे घटक समजून घेण्यास आणि त्यांचे विश्लेषण करण्यास मदत करणे.

५.१ प्रस्तावना

काही प्रमाणात व्यक्त केलेल्या वस्तू किंवा सेवांच्या उत्पादनाची कार्यक्षमता म्हणजे उत्पादकता. उत्पादकतेचे मोजमाप बहुतेक वेळा एकल इनपूट आणि एकूण उत्पादनाचे गुणोत्तर किंवा एकल इनपूट आणि उत्पादन प्रक्रियेत वापरलेले एकूण इनपूट म्हणून व्यक्त केले जाते, जसे की, विशेषतः विशिष्ट कालावधीत उत्पादनाच्या प्रति एकक कच्चांमाल (निविष्टी).

५.२ प्रस्तावना : औद्योगिक उत्पादकता

युरोपियन इकॉनॉमिक कॉर्पोरेशनच्या संघटनेने परिभाषित केल्यानुसार उत्पादकता म्हणजे उत्पादनांच्या घटकांपैकी एकाने उत्पादनाचे विभाजन करून प्राप्त केलेले भागफल होय. अशाप्रकारे भांडवल, श्रम, जागा, ऊर्जा आणि कच्च्या मालाची उत्पादकता त्यानुसार अनुक्रमे श्रम, भांडवल, जागा, ऊर्जा किंवा कच्च्या मालाच्या संबंधात उत्पादकाचा विचार केला जात आहे की नाही असे म्हणणे शक्य आहे.

उत्पादकता म्हणजे काही प्रमाणात व्यक्त केलेल्या वस्तू किंवा सेवांच्या उत्पादनाची कार्यक्षमता होय. बहुतेक वेळा उत्पादकतेचे मोजमाप हे एका निविष्टीचे एकूण उत्पादनाशी

गुणोत्तर म्हणून व्यक्त केले जाते किंवा उत्पादन प्रक्रियेत वापरली जाणारी एकूण निविष्टी. जसे की, विशेषतः विशिष्ट कालावधीत निविष्टीच्या प्रति एकक उत्पादन. सर्वात सामान्य उदाहरण म्हणजे एकूण श्रम उत्पादकता मोजमाप उदा. जसे की प्रति कामगार एकूण देशांतर्गत उत्पादन.

उत्पादकतेच्या अनेक भिन्न व्याख्या आहेत (उत्पादन ते कच्चा मालाचे गुणोत्तर म्हणून परिभाषित नसलेल्यांचा समावेश आहे.) आणि त्यापैकी निवडक उत्पादकता मापन आणि आकडेवारीच्या उपलब्धतेच्या उद्देशावर अवलंबून असते. विविध उत्पादकता उपायांमधील फरकाचा मुख्य स्रोत देखील उत्पादकतेचे असे गुणोत्तर प्रकार मोजण्यासाठी सामान्यतः उत्पादन आणि निविष्टीचे मापन एकत्रित कसे केले जातात याच्याशी संबंधित आहे.

१. आंशिक उत्पादकता:

आंशिक उत्पादकता, उत्पादकता उपायांचा संदर्भ देते. ज्यामध्ये निविष्टी किंवा घटकांचा एक प्रकार वापरला जातो, परंतू अनेक घटक नाहीत. व्यवहारात, उत्पादनातील मोजमाप म्हणजे आंशिक उत्पादकतेचे उपाय. योग्य अर्थ लावल्यास हे घटक उत्पादकता विकासाचे सूचक आहेत आणि अर्थव्यवस्थेमध्ये निविष्टीचा वापर त्या कार्यक्षमतेचा अंदाज वस्तू आणि सेवांच्या निर्मितीसाठी केला जातो. कंपनी स्तरावर, विशिष्ट आंशिक उत्पादकता उपाय म्हणजे कामगार तास, सामग्री किंवा ऊर्जा उत्पादनाच्या प्रति युनिट वापरली जाते. उदा. श्रम उत्पादकता.

अ) श्रम उत्पादकता:

स्थूल अर्थशास्त्रात, एक सामान्य आंशिक उत्पादकता उपाय म्हणजे श्रम उत्पादकता. श्रम उत्पादकता हे अनेक आर्थिक निर्देशकांचे प्रकट करणारे सूचक आहे कारण ते अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक वाढ, स्पर्धात्मकता आणि राहणीमानाचे गतिमान माप देते. हे श्रम उत्पादकतेचे मोजमाप आहे उत्पादकतेचे मोजमाप आहे जे आर्थिक वाढ आणि सामाजिक विकास या दोन्हीसाठी आवश्यक असलेले प्रमुख आर्थिक पाया स्पष्ट करण्यास मदत करते. सर्वसाधारणपणे श्रम उत्पादकता उत्पादनाच्या आकारमानाचे मोजमाप (स्थूल देशांतर्गत उत्पादन किंवा एकूण वाढीव किंमत) आणि निविष्टीच्या वापराचे (एकूण कार्य तासाची संस्था किंवा एकूण रोजगार) मोजमाप यांच्यातील गुणोत्तराच्या समान असते.

$$\text{श्रम उत्पादकता} = \frac{\text{उत्पादनाचे आकारमान}}{\text{श्रम निविष्टीचा वापर}}$$

२. बहु-घटक उत्पादकता:

जेव्हा अनेक निविष्टांचा विचार केला जातो, तेव्हा मोजमापाला बहु-घटक उत्पादकता म्हणतात. सामान्यतः बहु-घटक उत्पादकता वाढत्या लेखा (हिशोबनिस) वापरून अंदाज लावली जाते. विशेषतः जर निविष्टा श्रम आणि भांडवल असतील आणि उत्पादन हे मूल्यवर्धित दरम्यानचे उत्पादन आहे. अशा मोजमापन एकूण घटक उत्पादकता म्हणतात. एकूण घटक उत्पादकता ही अविशिष्ट वाढ मोजते जी श्रम आणि भांडवलाच्या सेवांमधील विनिमय दराने स्पष्ट केली जाऊ शकत नाही.

३. एकूण उत्पादकता:

जेव्हा सर्व आदान आणि प्रदान उत्पादकता मापनामध्ये समाविष्ट केले जातात तेव्हा त्याला एकूण उत्पादकता म्हणतात. सर्व उत्पादन निविष्ठा लक्षात घेऊन एकूण उत्पादकतेचे वैध मापन आवश्यक आहे. आम्ही उत्पादकतेतील निविष्ठी वगळल्यास याचा अर्थ असा होतो की वगळलेले निविष्ठी लेखा परिणामांवर कोणताही परिणाम न करता उत्पादनात अमर्यादितपणे वापरले जाऊ शकते. कारण एकूण उत्पादकतेमध्ये सर्व उत्पादन निविष्ठी समाविष्ट असतात. जेव्हा उत्पादन प्रक्रियेच्या उत्पन्नाच्या निर्मितीचे स्पष्टीकरण करायचे असते तेव्हा ते एकात्मिक चल म्हणून वापरले जाते.

५.३ उत्पादकता : अर्थ आणि मोजमाप

उत्पादकता म्हणजे उत्पादनाचे प्रमाण (उत्पादन) आणि उत्पादनाच्या प्रक्रियेत वापरल्या जाणाऱ्या संसाधनांचे प्रमाण (निविष्ठी) यांच्यातील भौतिक संबंध. हे वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन आणि उत्पादन प्रक्रियेत वापरल्या जाणाऱ्या संसाधनांच्या निविष्ठीमधील गुणोत्तर आहे.

$$\text{उत्पादकता (P)} = \frac{\text{उत्पादन (O)}}{\text{निविष्ठी (I)}}$$

उत्पादन म्हणजे एकूण उत्पादन तर निविष्ठी म्हणजे जमिन, श्रम, भांडवल, व्यवस्थापन इ. उत्पादकता उत्पादन प्रणालीची कार्यक्षमता मोजते. संसाधनांचा ज्या कार्यक्षमतेने वापर केला जातो तिला उत्पादक कार्यक्षमता म्हणतात. उच्च उत्पादकता म्हणजे कमी निविष्ठीसह दिलेल्या रकमेचे उत्पादन करण्यासाठी दिलेल्या रकमेतून अधिक उत्पादन करणे. उद्योगांच्या पातळीवर उत्पादकता हे उत्पादन-निविष्ठी प्रमाण असते. परंतु स्थूल स्तरावर उत्पादकता ही अर्थव्यवस्था किंवा देशाच्या कामगिरिचे मोजमाप आहे. देशाच्या दृष्टीकोनातून उत्पादकता म्हणजे उपलब्ध वस्तू आणि सेवांचे देशाच्या संभाव्य संसाधनांचे गुणोत्तर. उत्पादकता म्हणजे निविष्ठीच्या प्रति युनिट उत्पादनाचे अर्थशास्त्रीय मोजमाप. उत्पादक म्हणजे एककांच्या संदर्भात एकूण उत्पादकाचा संदर्भ महसूलाच्या संदर्भात आहे तर निविष्ठी म्हणजे भांडवल, श्रम, उपकरणे व यासारख्या उत्पादनाच्या सर्व घटकांचा संदर्भ दिला जातो. उत्पादकता हा कारखाना कार्यक्षमतेचा एक चांगला सूचक आहे. जर एखाद्या फर्मची उत्पादकता जास्त असेल म्हणजे ती दिलेल्या निविष्ठीसह अधिक उत्पादन करते, याचा अर्थ ती संसाधनांचा योग्य वापर करत आहे.

त्याचप्रमाणे कमी उत्पादकता हे संसाधने आणि वेळेचा अपव्यय दर्शविते. उच्च उत्पादकता दर असणे अत्यावश्यक आहे कारण भांडवल आणि वेळ यांसारखी संसाधनाचा अनावश्यक वापर टाळावा लागतो आणि शक्य तितक्या चांगल्या प्रकारे उद्योगात आणली पाहिलेत. उत्पादकतेचे मोजमाप किंवा गणना ही उत्पादित मालाचे आकारमान आणि निविष्ठीच्या आकारमानाच्या गुणोत्तरावरून केले जाऊ शकते.

खालील प्रकारे उत्पादकता उत्पादन निर्मिती येते.

- अ) निविष्टिच्या समान पातळीपासून अधिकाधिक उत्पादन निर्मिती करणे.
- ब) निविष्टिच्या कमी पातळीसह समान पातळीचे उत्पादन निर्मिती करणे.
- क) दोन्हीचे संयोजन करणे.

संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या आणि कंपनीच्या दीर्घकालीन वाढीसाठी, उच्च पातळीची उत्पादकता राखली जाणे अयोग्य आहे. उच्च उत्पादकता म्हणजे संसाधनांचा इष्टतम वापर केला जातो. उत्पादनात अपव्यय कमी केल्याने, उत्पादन खर्चात घट होते आणि त्यानंतर ग्राहकांना कमी किंमतीत दर्जेदार उत्पादने उपलब्ध होतात. कंपनीचा नफा हा तिच्या उत्पादकतेशी संबंधित आहे. जास्त नफा म्हणजे जास्तीची राखून ठेवलेली संपत्ती, जी शेवटी भागधारकांची संपत्ती वाढवेल.

५.४ औद्योगिक उत्पादकता प्रभावित करणारे घटक

उत्पादकता हे अनेक घटकांचे परिणाम आहे. उत्पादनाचे घटक हे एकमेकांशी इतके संबंधित आहेत की उत्पादकतेवर कोणत्याही एका घटकाचा प्रभाव ओळखणे कठीण आहे.

उत्पादनाचे घटक हे स्थूलपणे खालीलप्रमाणे विभागले जाऊ शकतात.

१. मानव:

मानवी स्वभाव आणि वर्तन हे उत्पादकतेचे सर्वात महत्त्वाचे निर्धारक आहेत. खालील प्रमाणे मानवी घटकांचे दोन भागांमध्ये वर्गीकरण केले जाते.

● कार्यक्षमता:

एखाद्या संस्थेची उत्पादकता ही तेथील लोकांची क्षमता आणि कुवत (कामगार आणि व्यवस्थापक) या दोघांवर अवलंबून असते. काम करण्याची क्षमता ही कर्मचाऱ्यांचे शिक्षण, प्रशिक्षण, अनुभव, वृत्ती इत्यादीद्वारे नियंत्रित केले जाते.

● काम करण्याची इच्छा:

लोकांची प्रेरणा आणि मनोबल हा मानवी घटकांचा दुसरा महत्त्वाचा घटक आहे. जो उत्पादकता ठरवतो. वेतन प्रोत्साहन योजना, व्यवस्थापनातील कामगारांचा सहभाग, दळणवळण प्रणाली, अनौपचारिक गट संबंध, पदोन्नती धोरण, युनियन व्यवस्थापन संबंध, नेतृत्वाची गुणवत्ता इ. मुख्य घटक हे कर्मचाऱ्यांची काम करण्याची इच्छा नियंत्रित करणारे आहेत. कामाचे तास, स्वच्छता, वेंटिलेशन, शाळा, क्लब, लायब्ररी, अनुदानित कॅन्टीन, कंपनीची वाहतूक इ. सारख्या बाबींचा कर्मचाऱ्यांच्या प्रेरणा आणि मनोबलावर देखील परिणाम होतो.

२. तांत्रिक:

तांत्रिक घटक उत्पादकतेच्या पातळीवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पाडतात. मुख्य तांत्रिक घटक म्हणजे सयंत्राचा आकार आणि क्षमता, उत्पादनाची रचना आणि मानकीकरण, साहित्य

आणि इंधनाचा वेळेवर पुरवठा, तर्कसंगतीकरण आणि ऑटोमेशन उपाय, दुरुस्ती आणि देखभाल, उत्पादन नियोजन आणि नियंत्रण, सयंत्राचे लेआऊट आणि स्थान, वापरलेली यंत्रसामग्री आणि उपकरणे, संशोधन आणि विकास, इन्व्हेटरी नियंत्रण आणि घट, कचरा आणि भंगाराचा वापर.

३. व्यवस्थापकीय:

व्यवस्थापकांची क्षमता आणि वृत्ती यांचा उत्पादकतेवर महत्त्वाचा प्रभाव असतो. अनेक संस्थांमध्ये, नविनतम तंत्रज्ञान आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ असूनही उत्पादकता कमी आहे. हे अकार्यक्षम आणि उदासिन व्यवस्थापनामुळे झाले आहे. सक्षम आणि समर्पित व्यवस्थापक सामान्य लोकांकडून असाधारण परिणाम मिळवू शकतात. कर्मचाऱ्यांची काम करण्याची इच्छा आणि क्षमता यावर कर्मचाऱ्यांचे कार्यप्रदर्शन अवलंबून असते. व्यवस्थापन हे दोन्ही निर्माण करण्यासाठी अत्प्रेरक आहे. प्रगत तंत्रज्ञानासाठी ज्ञानी कामगारांची आवश्यकता असते, जे व्यावसायिकदृष्ट्या पात्र व्यवस्थापकांच्या अंतर्गत उत्पादकपणे काम करतात. कोणतीही विचारधारा कमी प्रयत्नात जास्त उत्पादन मिळवू शकत नाही. मानवी आणि तांत्रिक संसाधनांचा इष्टतम वापर व केवळ योग्य व्यवस्थापनाद्वारेच सुरक्षित केला जाऊ शकतो.

४. नैसर्गिक:

भौतिक, भूगर्भीय, भौगोलिक आणि हवामान परिस्थिती यांसारख्या नैसर्गिक घटकांचा उत्पादकतेवर विशेषतः उत्खनन उद्योगांवर मोठा प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ अत्यंत (थंड किंवा उष्ण) हवामानात श्रमाची उत्पादकता तुलनेने कमी असते. पाणी इंधन आणि खनिजे यांसारखी नैसर्गिक संसाधने उत्पादकतेवर परिणाम करतात.

५. समाजशास्त्रीय:

सामाजिक चालीरिती, परंपरा आणि संस्था ह्यांचा काम आणि नोकरीच्या दृष्टिकोनांवर प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ जात, धर्म इ. च्या आधारे पूर्वाग्रह, काही देशांमध्ये आधुनिक उद्योगांच्या वाढीस प्रतिबंध करते. संयुक्त कुटुंब पद्धतीमुळे भारतात कठोर परिश्रम करण्याच्या प्रोत्साहनावर परिणाम झाला. औद्योगिक कामगारांमधील स्थिरता आणि शिस्त ही जमिन आणि मूळ ठिकाणाशी घनिष्ठ संबंधामुळे बाधित होते.

६. राजकीय:

उद्योगांच्या उच्च उत्पादकतेसाठी कायदा आणि सुव्यवस्था, सरकारची स्थिरता, राज्यांमधील सामंजस्य इत्यादी बाबी आवश्यक आहेत. सरकारची कर धोरणे, काम करण्याची इच्छा, भांडवल निर्मिती, आधुनिकीकरण आणि सयंत्राचा विस्तार इत्यादींवर प्रभाव पडतात. औद्योगिक धोरणामुळे सयंत्राच्या आकारमानावर आणि क्षमतेवर परिणाम होतो. विशिष्ट आयात मालावरील जकातीची धोरणे स्पर्धेवर प्रभाव टाकतात. उद्योगातील **अवसायालातील** आणि अकार्यक्षम सयंत्र (एकक) काढून टाकल्याने उत्पादकता सुधारण्यास मदत होते.

७. आर्थिक:

बाजारपेठेचा आकार, बँकिंग आणि वित्त सुविधा, वाहतूक आणि दळणवळण प्रणाली इत्यादी उत्पादकतेवर परिणाम करणारे महत्त्वाचे घटक आहेत. उत्पादकता ही एक अर्थशास्त्रीय संज्ञा आहे. जी उत्पादनाच्या (वस्तू) उत्पादनासाठी आवश्यक असलेल्या उत्पादनाच्या गुणोत्तराचा संदर्भ देते. उत्पादकता हे परस्परसंबंधित घटकांचे परिणाम आहे. उत्पादन प्रक्रियेच्या निविष्टी आणि उत्पादन घटकांशी संबंधित सर्व घटक उत्पादकतेवर परिणाम करतात, अशा प्रकारे असे अनेक घटक आहेत जे अंतर्गत आणि बाह्य उत्पादकतेवर परिणाम करू शकतात.

औद्योगिक संस्थेच्या उत्पादकतेवर परिणाम करणारे अंतर्गत आणि बाह्य घटक जाणून घेणे. औद्योगिक अभियंत्यांना संसाधनांच्या पर्याप्त उपयोगितेचे निराकरण करण्यासाठी आणि भविष्यासाठी धोरणात्मक योजना तयार करण्यासाठी आवश्यक असलेले प्रशिक्षण देणे.

तथापि औद्योगिक उत्पादकतेवर परिणाम करणारे इतर काही घटक देखील आहेत. ज्यांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे केले जाऊ शकते.

अ) नियंत्रित करण्यायोग्य घटक (अंतर्गत घटक)

ब) अनियंत्रित करण्यायोग्य घटक (बाह्य घटक)

अ) नियंत्रित करण्यायोग्य घटक (अंतर्गत घटक):

नियंत्रणीय घटक हे अंतर्गत घटक मानले जातात, हे घटक औद्योगिक संघटनेच्या नियंत्रणात असतात. नियंत्रित घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

१) साहित्य आणि शक्ती:

कच्चा मालाची गुणवत्ता सुधारणे आणि शक्तीस वाढीव वापर हा उत्पादकतेवर अनुकूल परिणाम करतो.

साहित्य आणि कर्जेचा वापर कमी करण्याचा प्रयत्न उत्पादकतेवर लक्षणीय सुधारणा घडवून आणतो. त्यामध्ये दर्जेदार साहित्य आणि योग्य सामग्रीची निवड, अपव्यव आणि भंगारावर नियंत्रण, प्रभावी साठा नियंत्रण, पुरवठा स्रोतांचा विकास आणि कर्जेचा इष्टतम वापर आणि कर्जा बचत यांचा समावेश आहे.

२) यंत्रसामग्री आणि सयंत्र रचना:

सयंत्राचा आकार आणि क्षमता वापर याचा थेट परिणाम उत्पादकतेवर होतो. इष्टतम पातळीच्या खाली किंवा त्यापेक्षा जास्त उत्पादन हे आर्थिकदृष्ट्या कमी असेल आणि निम्न पातळीवरील उत्पादकतेकडे कल राहील. उद्योगातील मशिन्सची व्यवस्था आणि सयंत्रामधील स्थिती आणि परिधान केलेल्या व्यक्तीच्या परिधान केलेल्या बेंचची स्थापना यावरून उत्पादन किती आर्थिक आणि कार्यक्षमतेने बाहेर काढले जाईल हे निर्धारित केले जाईल.

३) मानवी घटक:

मानवी स्वभाव आणि वर्तन हे उत्पादकतेचे सर्वात महत्त्वाचे निर्धारक आहेत. मानवी घटकांमध्ये त्यांची क्षमता तसेच त्यांची इच्छा यांचा समावेश होतो.

अ) काम करण्याची क्षमता:

काम करण्याची क्षमता ही कर्मचाऱ्यांचे नियंत्रण प्रशिक्षण, अनुभव आणि योग्यता यांच्याद्वारे नियंत्रित केले जाते. एखाद्या संस्थेची उत्पादकता ही तिच्या लोकांची क्षमता आणि क्षमतांवर अवलंबून असते. (कामगार आणि व्यवस्थापक)

ब) काम करण्याची इच्छा:

लोकांची प्रेरणा आणि मनोबल हे उत्पादन क्षमता ठरवणारे अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. जसे वेतन प्रोत्साहन योजना, व्यवस्थापनातील कामगारांचा सहभाग, दळणवळण प्रणाली, अनौपचारिक गट संबंध, पदोन्नती धोरण, युनियन व्यवस्थापन संबंध, नेतृत्वाची गुणवत्ता, कामाचे तास, स्वच्छता, वायुजीवन, अनुदानित कॅन्टीन आणि कंपनी वाहतूक व्यवस्था यामुळे यांवर परिणाम होतो.

४) संस्था आणि व्यवस्थापकीय घटक:

संघटनेच्या घटकांमध्ये अधिक चांगले औद्योगिक संबंध राखण्यासाठी संघटनेने उचलेल्या विविध उपाययोजनांचा समावेश होतो. जसे की प्रतिनिधी मंडळ आणि अधिकाराचे विकेंद्रीकरण हे घटक प्रेरणा देखील प्रभावित करतात. त्याचप्रमाणे गटाच्या अस्तित्वावर, उच्च उत्पादकतेसह त्यांचे ध्येय संस्थेच्या उद्दिष्टांमध्ये योगदान देण्याची शक्यता असते.

व्यवस्थापकांची क्षमता आणि वृत्ती याला उत्पादकता महत्त्वाची असते. सक्षम आणि समर्पित व्यवस्थापक सामान्य लोकांकडून असाधारण परिणाम प्राप्त करू शकतात. कर्मचाऱ्यांचे कार्यप्रदर्शन हे त्यांची क्षमता आणि काम करण्याची इच्छा यांवर अवलंबून असते.

५) तांत्रिक घटक:

तांत्रिक घटक उत्पादकतेच्या पातळीवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पाडतात. यामध्ये सयंत्राचा आकार आणि क्षमता, उत्पादनाची रचना आणि मानकीकरण, उत्पादन नियोजन आणि नियंत्रण, सयंत्र रचना आणि स्थान, सामग्री हाताळणी प्रणाली तपासणी आणि गुणवत्ता नियंत्रण, वापरलेली यंत्रसामग्री आणि उपकरणे आणि संशोधन आणि विकास यांचा समावेश होतो.

ब) अनियंत्रित करण्यायोग्य घटक (बाह्य घटक):

अनियंत्रित घटक हे बाह्य घटक म्हणून ओळखले जातात आणि हे घटक वैयक्तिक औद्योगिक संस्थेच्या नियंत्रणाबाहेर आहेत.

अनियंत्रित घटक खालीलप्रमाणे आहेत:

१) आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक बदल:

उत्पादकतेवर परिणाम करणारे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय घटक आहेत.

- i) बाजाराचा आकार, बँकिंग आणि केंद्रित सुविधा, वाहतूक आणि दळणवळण प्रणाली इत्यादीसारखे आर्थिक घटक उत्पादकतेवर परिणाम करणारे महत्त्वाचे घटक आहेत.
- ii) राजकीय घटक जसे की, कायदा आणि सुव्यवस्था, सरकारची स्थिरता, राज्यांमधील सुसंवाद इत्यादी हे उद्योगांमध्ये उच्च उत्पादकतेसाठी महत्त्वाचे आहेत. सरकारची कर धोरणे ही काम करण्याची इच्छा, भांडवल निर्मिती, आधुनिकीकरण आणि सयंत्राचा विस्तार इत्यादींवर परिणाम करतात. औद्योगिक धोरणांमुळे सयंत्राचा आकार आणि क्षमता प्रभावित होते. अवसायालातील आणि अकार्यक्षम एककाचे (युनिट्स) उच्चाटन देखील उत्पादकता सुधारण्यास मदत करते.
- iii) सामाजिक रितिरिवाज, परंपरा आणि संस्था यासारखे सामाजिक घटक काम आणि नोकरीकडे पाहण्याच्या वृत्तीवर परिणाम करतात. उदाहरणार्थ, जात, धर्म इत्यादींच्या आधारे पूर्वाग्रह, काही देशांमध्ये आधुनिक उद्योगांच्या वाढीस प्रतिबंधित करते. संयुक्त कुटुंब पद्धतीमुळे भारतात कठोर परिश्रम करण्याच्या प्रोत्साहनावर परिणाम करतात.

२) नैसर्गिक संसाधने:

नैसर्गिक घटक जसे की भौतिक, भौगोलिक आणि हवामान परिस्थिती उत्पादकतेवर लक्षणीय प्रभाव टाकतात. विशेषतः तीव्र हवामानात (अतिशय थंड किंवा उष्ण) तुलनेने कमी असते. नैसर्गिक संसाधने जसे की पाणी, इंधन आणि खनिजे यांसारखी उत्पादकतेवर परिणाम करतात.

३) सरकारी घटक:

सरकारी धारेणे आणि कार्यक्रम सरकारी संस्थांच्या उत्पादकता पद्धती, वाहतूक आणि दळणवळण शक्ती आणि वित्तीय धोरणे (व्याज/कर) उत्पादकतेवर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव टाकतात.

५.५ सारांश

औद्योगिक उत्पादकता प्रगतीसाठी जवळजवळ समानार्थी बनली आहे. देशाची संसाधने सामान्यतः मर्यादित असतात, म्हणून जीवनमान सुधारण्यासाठी आणि राष्ट्राच्या समृद्धीसाठी उच्च उत्पादकता आवश्यक आहे. उच्च उत्पादकतेसाठी सर्व प्रकारातील कचरा नष्ट करणे आवश्यक आहे. उच्च उत्पादकता आर्थिक वाढ आणि सामाजिक प्रगती ठरते.

केवल उत्पादकता सुधारूनच नोकरदारांना चांगले वेतन आणि कामाची परिस्थिती आणि अधिक रोजगारांच्या संधी मिळू शकतात. उच्च उत्पादकता ग्राहकांसाठी कमी किंमती आणि भागधारकांसाठी जास्त लाभांश आणते. ते देशाची निर्यात आणि परकीय चलन साठा सुधारते. अशाप्रकारे उत्पादकता ही समृद्धीची गुरुकिल्ली आहे.

५.६ प्रश्न

---

१. औद्योगिक उत्पादकतेचा अर्थ काय आहे? औद्योगिक उत्पादकतेची संकल्पना आणि मापन स्पष्ट करा.
२. औद्योगिक उत्पादकतेवर परिणाम करणाऱ्या घटकाचे विश्लेषण करा.

*****

munotes.in

औद्योगिक आजारपण

घटक रचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रास्ताविक
- ६.२ औद्योगिक आजारपण
  - ६.२.१ औद्योगिक आजारपण : प्रास्ताविक
  - ६.२.२ औद्योगिक आजारपणाची कारणे
  - ६.२.३ औद्योगिक आजारपणाचे परिणाम
  - ६.२.४ औद्योगिक आजारपणावर उपचारात्मक उपाय
- ६.३ तर्कशुद्धीकरण
  - ६.३.१ तर्कशुद्धीकरण : प्रास्ताविक
  - ६.३.२ तर्कशुद्धीकरण : संकल्पना आणि व्याख्या
  - ६.३.३ तर्कशुद्धीकरणाचे पैलू
  - ६.३.४ तर्कशुद्धीकरणाचा प्रभाव
- ६.४ सारांश
- ६.५ प्रश्न

६.० उद्दिष्टे

- i. औद्योगिक आजारपणाची संकल्पना आणि अर्थ व त्याचीन कारणे, परिणाम आणि उपचारात्मक उपायांविषयी विद्यार्थ्यांना माहिती देणे.
- ii. विद्यार्थ्यांना तर्कशुद्धीकरणाचा अर्थ, त्याचे पैलू आणि प्रभाव यांचे विश्लेषण करण्यास सक्षम करण्यासाठी.

६.१ प्रास्ताविक

औद्योगिक आजारपण म्हणजे अशी औद्योगिक कंपनी म्हणून (किमान पाच वर्षाकरिता नोंदणीकृत कंपनी) परिभाषित केली जाते जिने कोणत्याही आर्थिक वर्षाच्या शेवटी तीच्या संपूर्ण निव्वळ संपत्तीएवढे किंवा त्याहून अधिक नुकसान केले आहे अशा आर्थिक वर्षात रोख नुकसान झाले आहे. आणि अशा आर्थिक वर्षाच्या तत्काळ पूर्वीचे आर्थिक वर्ष होय.

जागतिक आर्थिक परिषद जिनिव्हा सन १०२७ च्या बैठकीनुसार तर्कसंगतीकरण म्हणजे संस्थेला पद्धती आणि तंत्रांचा संदर्भ आहे. जे प्रयत्न किंवा सामग्रीचा किमान कचरा सुरक्षित करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. त्यामध्ये सामग्री आणि उत्पादनांच्या श्रम

मानकीकरणाच्या वैज्ञानिक संघटनेचा तसेच प्रक्रियांचे सरलीकरण व वाहतूक आणि विपणन प्रणालीमध्ये सुधारणा यांचा समावेश आहे.

६.२ औद्योगिक आजारपण

६.२.१ औद्योगिक आजारपण : प्रास्ताविक:

औद्योगिक आजारपण म्हणजे अशी औद्योगिक कंपनी (पाच वर्षापेक्षा कमी कालावधीसाठी नोंदणीकृत कंपनी असणे) म्हणून परिभाषित केले जाते, जीने कोणत्याही आर्थिक वर्षाच्या शेवटी, तीच्या संपूर्ण निव्वळ संपत्ती एवढे किंवा त्याहून अधिक नुकसान केले आहे आणि अशा आर्थिक वर्षात रोख नुकसान झाले आहे आणि अशा आर्थिक वर्षाच्या तत्काळ पूर्वीचे आर्थिक वर्ष होय.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या म्हणण्यानुसार अवसाधानातील प्रकल्प असे आहेत. ज्याने त्याच्या चालू कार्यकाळात वर्षाकाठी रोख तोटा नोंदवला आहे आणि वित्तपुरवठा करणाऱ्या बँकेच्या निकालानुसार चालू वर्षासाठी तसेच पुढील वर्षीही रोख नुकसान होण्याची शक्यता आहे.

६.२.२ औद्योगिक आजारपणाची कारणे:

औद्योगिक आजाराची अनेक कारणे आहेत तथापि ते बाह्य आणि अंतर्गत कारणे म्हणून विभागले जाऊ शकतात. ती कारणे खालीलप्रमाणे तपशीलवार स्पष्ट केली आहेत.

बाह्य कारणे:

अ. सामान्य मंदीचा कल:

औद्योगिक घटकांना काहीवेळा सामान्य उदासिनता जाणवते. सर्वसाधारणपणे औद्योगिक उत्पादनांना मागणी नसल्यामुळे हे दिसून येते. एकूणच आर्थिक घडामोडीमध्ये मंदीचा प्रकल्पांच्या कामगिरीवर परिणाम होतो. मागणीच्या अयोग्य अंदाजामुळे, प्रकल्पची उत्पादने औद्योगिक प्रकल्पाला अडचणीत आणतात.

ब. निविष्टीच्या उच्च किंमती:

जेव्हा उत्पादन खर्च जास्त असतो आणि विक्रीची प्राप्ती कमी असते तेव्हा औद्योगिक प्रकल्प बाजारात उभे राहू शकत नाही. जेव्हा ऊर्जा संकटात पेट्रोलियसारख्या इंधनाच्या किंमती वाढतात तेव्हा स्पर्धात्मक प्रक्रिया उत्पादनांच्या किंमती कमी ठेवतात तेव्हा हे घडते.

क. कच्चा मालाच्या उपलब्धतेचा अभाव:

कच्चा मालाचे पुरवठादार नियमितपणे किंवा दर्जेदार उपलब्ध नसतात तेव्हा औद्योगिक घटक अडचणीत सापडतात. आयात करण्यात आलेल्या कच्च्या मालाच्या बाबतीत हे सहसा घडते.

ड. सरकारी धोरणांमध्ये बदल:

सरकारच्या धोरणात्मक आराखड्यातील काही बदलांमुळे औद्योगिक आजार देखील उद्भवतात. वारंवार होणारे हे बदल औद्योगिक प्रकल्पाच्या दीर्घकालीन उत्पादनात, आर्थिक आणि विपणन नियोजनावर परिणाम करतात. आयात, औद्योगिक परवाना आणि करप्रणाली बाबत सरकारी धोरणांमधील बदलू केल्यास व्यवहार्य प्रकल्प आजारी पडू शकतात. उदाहरणार्थ, सन १९९१ पासूनच्या उदार आयात धोरणामुळे अनेक लघू उद्योग घटक पुन्हा आजारी पडले आहेत.

इ. पायाभूत सुविधांमधील अडथळे:

औद्योगिक आजारपणासाठी अनेकदा पायाभूत सुविधांची अडचण जबाबदार असते. कोणतेही औद्योगिक प्रकल्प दीर्घकाळ वाहतुक आणि वीज अडथळ्यामुळे टिकू शकत नाही.

अंतर्गत कारणे:

अ. प्रकल्प मूल्यांकन कमतरता:

जेव्हा प्रकल्पच्या आर्थिक, वित्तीय आणि तांत्रिक व्यवहार्यतेचे सर्वसमावेशक मूल्यांकन न करता प्रकल्प सुरू केले जातात तेव्हा औद्योगिक प्रकल्प आजारी पडतात.

ब. औद्योगिक अशांतता आणि कर्मचारी प्रेरणा अभाव:

जेव्हा कामगारांमध्ये असंतोष असतो तेव्हा कोणतेही औद्योगिक प्रकल्प सुरळीत आणि कार्यक्षमतेने कार्य करू शकत नाही. जेव्हा श्रमाला प्रेरणा मिळत नाही तेव्हा चांगल्या परिणामांची अपेक्षा केली जाऊ शकत नाही आणि यामुळे अनेक औद्योगिक प्रकल्प आजारी पडतात तसेच व्यवहार्यता नसतात.

क. तंत्रज्ञानाची चुकीची निवड:

प्रवर्तकांनी चुकीचे तंत्रज्ञान वापरल्यास त्याचे परिणाम असमाधानकारक असतील. बऱ्याच औद्योगिक प्रकल्पात, विशेषतः लघू क्षेत्रातील, योग्य मशिनरी आणि प्रकल्प स्थापित करण्यासाठी व्यावसायिक मार्गदर्शन घेत नाहीत, जर यंत्रसामग्री आणि प्रकल्पाने स्थापित केलेले टर्न दोषपूर्ण व अनुपयुक्त असल्याचे दिसून आले, तर ते नुकसान सहन करण्यासाठी निर्माण होतात आणि आजारी व व्यवहार्य नसतात.

ड. विपणन समस्या:

अप्रचलीत उत्पादन आणि बाजार संपृक्ततेमुळे औद्योगिक प्रकल्प आजारी पडतात. जेव्हा उत्पादनांचे मिश्रण ग्राहकांच्या मागणीशी जुळत नाही तेव्हा औद्योगिक घटक आजारी पडतात.

इ. अयोग्य स्थान:

जर एखाद्या औद्योगिक प्रकल्पाचे स्थान बाजाराच्या बिंदुपासून किंवा निविष्टांच्या पुरवठ्यावरून सबोध असेल तर त्याला अभेद्य अडचणींचा सामना करावा लागेल.

फ. वित्तीय अभाव:

अपुरी आर्थिक व्यवस्था किंवा वेळेवर आर्थिक मदत न मिळल्यास औद्योगिक प्रकल्पाला आर्थिक अडचणीचा सामना करावा लागतो.

ग. भांडवलाची अयोग्य रचना:

विशेषतः बांधकाम किंवा कार्य उभारणीला उशीर झाल्यामुळे भांडवली संरचना अयोग्य किंवा अनुपयुक्त असल्याचे सिद्ध झाल्यास, यामुळे खर्च वाढेल किंवा अवाजवी कर्ज मोठ्या प्रमाणात घेतले जाईल आणि संबंधित प्रकल्पासाठी आर्थिक समस्या निर्माण होईल.

ह. व्यवस्थापनातील उणीव:

औद्योगिक आजाराचे सर्वात मोठे कारण म्हणजे व्यवस्थापकीय अकार्यक्षमता, व्यावसायिक व्यवस्थापनाचा अभाव हे अनुभवी व्यवस्थापन आहे आणि आनुवंशिक व्यवस्थापनाचे अस्तित्व हे औद्योगिक आजाराचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. अकार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे नियमित विचारांशिवाय गोष्टी योग्य दृष्टिकोनातून जाणण्यास असमर्थता येते. अकार्यक्षम व्यवस्थापन चांगल्या संघाची उभारणी करण्यास आणि संघटित सामुहिक प्रयत्नांसाठी आत्मविश्वास निर्माण करण्यास असमर्थ आहे आणि निरंकुश आणि सदृढ निर्णय घेते.

य. ऐच्छिक आजार:

काही आजार असे आहेत की जे सरकारी सवलत किंवा वित्तीय संस्थांकडून मदत मिळणे यासारख्या विविध हेतूसाठी उद्योजकांकडून स्वेच्छेन आमंत्रित केले जातात. अशाप्रकारे औद्योगिक आजाराचे श्रेय कोणत्याही एका किंवा साध्या कारणाला दिले जाऊ शकत नाही परंतु कदाचित संबंधित कारणांच्या संयोगाचा परिणाम असू शकतो.

६.२.३ औद्योगिक आजारपणाचे परिणाम:

औद्योगिक आजारपणाते अर्थव्यवस्थेवर विविध परिणाम होऊ शकतात. काही परिणामांची चर्चा खालीलप्रमाणे केली आहे.

बँका आणि वित्तिय संस्थांचे मोठे आर्थिक नुकसान:

बँका आणि वित्तिय संस्था उद्योग सुरू करण्यासाठी भरीव निधी देतात. साहजिकच, आजारी औद्योगिक प्रकल्पामध्ये भरीव निधी बंद केल्याने बँका आणि वित्तिय संस्थांच्या भविष्यातील कर्ज देण्याच्या क्षमतेवर परिणाम होतो. पुढे, थकीत मजकूर आणि अवाजवी दीर्घ कालावधीची वसूली आणि अनेक प्रकरणांमध्ये थकीत रकमेचा एक छोटासा भाग शेवटी वसूल केला जातो. त्यामुळे बँका आणि वित्तिय संस्थांच्या आर्थिक आरोग्यावर याचा विपरीत परिणाम होतो.

रोजगार संधी गमावणे:

औद्योगिक आजाराच्या गंभीर परिणामांपैकी एक म्हणजे रोजगाराची हानी आणि तेथे अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीची आपल्यासारख्या अतिरिक्त श्रमाची सर्वात धोकादायक

सामाजिक आर्थिक समस्या मध्ये वाढ होते. एका अंदाजानुसार आजारी आणि कमकुवत (युनिट्स) प्रकल्प बंद झाल्यामुळे सुमारे ३० लाख कामगार प्रभावित होण्याची शक्यता आहे.

सापेक्ष दृष्टिने औद्योगिक क्षेत्रातील एकूण रोजगारांपैकी सुमारे ६% औद्योगिक आजारामुळे प्रभावित होण्याची शक्यता आहे. आजारी युनिट्स बंद झाल्यामुळे एकूण ३० लाख कामगारांवर परिणाम होण्याची शक्यता आहे, एकूण दोन-तृतीयांशहून (६८%) अधिक कामगार एकट्या क्षेत्रात (छोट्या) बेरोजगार होतील देशाच्या रोजगाराच्या परिस्थितीत ही एक भयानक शक्यता आहे.

औद्योगिक अशांततेचा उदय:

आजारी प्रकल्प (युनिट्स) बंद झाल्यामुळे केवळ बेरोजगारीच नाही तर औद्योगिक अशांतता देखील होते. जेव्हा जेव्हा कामे केली जातात आणि नोकऱ्या काढून घेतल्या जातात तेव्हा कामगार संघटना त्यास विरोध करतात आणि उद्योगांच्या संपाचा अवलंब करतात. अशा गडबडीमुळे औद्योगिक वातावरणाची शांतता धोक्यात येते. त्यामुळे औद्योगिक उत्पादनाला फटका बसतो.

संभाव्य गुंतवणूकदार आणि उद्योजकांवर विपरीत परिणाम:

औद्योगिक आजारांचा संभाव्य गुंतवणूकदार आणि उद्योजकांवरही विपरीत परिणाम होतो. आजारपणामुळे, (युनिटच्या) प्रकल्पाच्या शेअरच्या किंमतीत घसरण झाली, ज्याचा देशाच्या शेअर बाजारावर विपरीत परिणाम होतो. अशाप्रकारे, औद्योगिक आजारामुळे संभाव्य गुंतवणूकदारांमध्ये गुंतवणूकीसाठी निराशेचे मनोविज्ञान निर्माण होते.

तसेच प्रकल्पाचे (युनिटचे) अपयश आणि बंद होणे हे संभाव्य उद्योजकांसाठी निराशाजनक उदाहरण म्हणून कार्य करते, जे उत्पादनाच्या समान पातळीवर येण्याची योजना आखत आहेत. एकूणच, औद्योगिक वातावरण अर्थव्यवस्थेच्या औद्योगिक विकासासाठी गैर-बाहक बनते.

दुर्मिळ संसाधनांचा अपव्यय:

आपल्यासारख्या अल्प विकसित अर्थव्यवस्थेत नैसर्गिक संसाधने आधीच कमी आहेत. जर ही दुर्मिळ संसाधने आजारी प्रकल्पामध्ये बंद केली गेली, तर ती दुर्मिळ संसाधनांची नासाडी होईल. अन्यथा गुंतवणूक केल्यास अर्थव्यवस्थेला वाढीव परतावा मिळाला असतो.

सरकारच्या महसूलाचे नुकसान:

सरकार आपल्या महसूलाचा मोठा हिस्सा औद्योगिक प्रकल्पांवर लावले जाणारे विविध कर आणि शुक्लाद्वारे जमा करते. परंतु, जेव्हा मोठ्या संस्थेने औद्योगिक प्रकल्प (युनिट्स) आजारी पडतात, तेव्हा आजारी प्रकल्पांकडून विविध शुक्लद्वारे भरिव महसूल वाढण्याची शक्यता खूप कमी होते. अशा प्रकारे, औद्योगिक आजारामुळे सरकारच्या महसूलही बुडतो. महसूलाच्या कमतरतेचा परिणाम संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या कामकाजावर होतो.

औद्योगिक आजारांच्या परिणामांवर भाव्य करणारा नियोजन आयोग (१९८३) नमुद करतो:

“औद्योगिक आजारपणाची घटना केवळ बेरोजगाराची समस्या वाढवते असे नाही तर फलदायी भांडवली गुंतवणूक देखील करते आणि पुढील औद्योगिक वाढीसाठी सामान्यतः प्रतिकूल वातावरण निर्माण करते. प्रगत देशांमध्ये जेथे पुरेसे सामाजिक सुरक्षा फायदे आहेत. हे औद्योगिक दृश्याचे सामान्य वैशिष्ट्ये म्हणून स्विकारले जाते. परंतु अशा आजाराचे जास्त गंभीर आर्थिक परिणाम अशा देशात होतात जिथे बेरोजगारी ही एक मोठी समस्या आहे आणि नैसर्गिक संसाधने कमी आहेत हे स्पष्टपणे औद्योगिक आजाराची समस्या असे एक क्षेत्र आहे ज्यास सरकारने प्राधान्य दिले पाहिजे.”

६.२.४ औद्योगिक आजारपणावर उपचारात्मक उपाय:

सरकारी धोरणात्मक उपाय:

औद्योगिक आजाराच्या समस्येचा सामना करण्यासाठी अनेक उपाययोजना करण्यात आलेल्या आहेत. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सुरुवातीच्या टप्प्यावर आजार ओळखण्याच्या महत्त्वावर जोर दिला आहे. केंद्र सरकार, राज्य सरकारे आणि वित्तीय संस्थांच्या प्रशासकीय मंत्रालयांच्या मार्गदर्शनासाठी ऑक्टोबर १९८१ रोजी (ज्यात नंतर फेब्रु १९८२ मध्ये बदल करण्यात आला.) जरी केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये औद्योगिक आजाराच्या समस्येला तोंड देण्यासाठी उपाययोजनांच्या संदर्भात धोरणात्मक चौकट मांडण्यात आली आहे.

मार्गदर्शक तत्वांची मुख्य वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

- सरकारमधील प्रशासकीय मंत्रालयांनी संबंधित शुल्कामध्ये औद्योगिक क्षेत्रातील आजाराच्या संदर्भात प्रतिबंध आणि उपचारात्मक कारवाईची जबाबदारी (नमुद) निर्दिष्ट केली आहे. आजारपणाचे निरीक्षण करण्यात आणि आजारी प्रकल्पाच्या (युनिट्स.) पुनरुज्जीवन आणि पुनर्वसनासाठी समन्वय साधण्यात प्रशासकीय मंत्रालयाची मध्यवर्ती भूमिका असेल. योग्य प्रकरणांमध्ये, ते मोठ्या औद्योगिक क्षेत्रासाठी जेथे आजार मोठ्या प्रमाणावर असेल तेथे स्थायी समित्या देखील स्थापन करतील.
- वित्तीय संस्था देखरेख प्रणाली मजबूत करतील जेणेकरून प्रारंभिक आजार टाकण्यासाठी वेळेवर सुधारात्मक कारवाई करणे शक्य होईल. ते सहाय्यक युनिट्सकडून आणि अशा युनिट्सच्या बोर्डवर त्यांनी नामनिर्देशन केलेल्या संचलकांकडून नियतकालिक (नियमके येणारा) परतावा प्राप्त करतील. इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडियाद्वारे याचे विश्लेषण केले जाईल आणि अशा विश्लेषणाचे परिणाम संबंधित वित्तीय संस्था आणि सरकार यांना कळवले जातील.
- वित्तीय संस्था आणि बँकांच्या निदानात्मक अभ्यासाच्या आधारे आजारी किंवा प्रारंभिक आजारी प्रकल्पासाठी (युनिट्स) आवश्यक सुधारात्मक कारवाई सुरु करतील. वाढत्या आजारी प्रकल्पाच्या बाबतीत, वित्तीय संस्था व्यवस्थापनाची

जबाबदारी घेण्याचा विचार करेल जेथे त्यांना एका प्रकल्पाच्या आरोग्यास पुर्नसंचयित करण्याचा विश्वास असेल. यासाठी वित्त मंत्रालयाला व्यवस्थापनासाठी योग्य मार्गदर्शन तत्वे जारी करावी लागतील.

- ड. जेथे वित्तीय संस्था आणि बँका या आजारपणाला प्रतिबंध करण्यास किंवा आजारी प्रकल्पाचे पुर्नज्जीवन सुनिश्चित करण्यास सक्षम असतात, तेथे ते सामान्य बँकिंग प्रक्रियेनुसार प्रकल्पाला त्यांच्या थकबाकीचा व्यवहार करतील. तथापि, तसे करण्यापूर्वी, ते या प्रकरणाचा अहवाल सरकारला देतील. तसेच ज्या प्रकल्पाचे राष्ट्रीयीकरण करायचे की नाही किंवा व्यवस्थापनातील कामगारांच्या सहभागासह अन्य कोणत्याही पर्यायी उपक्रमाचे पुर्नज्जीवन करता येईल की नाही हे ठरवले जाईल.
- इ. जेथे राष्ट्रीयीकरण करण्याचे ठरविले जाते, त्या उपक्रमाचे, त्याचे व्यवस्थापन उद्योग अधिनियम (विकास आणि नियमन) १९५१ च्या तरतुदीनुसार सहा महिन्यांच्या कालावधीसाठी सरकारला राष्ट्रीयीकरणासाठी आवश्यक पावले उचलण्यास सक्षम करण्यासाठी ताब्यात घेतले जाऊ शकते.
- फ. शेवटी उद्योग अधिनियम, १९५१ च्या तरतुदीनुसार सध्या व्यवस्थापित केलेल्या औद्योगिक उपक्रमांवर देखील वरील तत्वांनुसार कार्यवाही केली जाईल.

सवलती:

सरकारने थेट हस्तक्षेपाशिवाय आजारी प्रकल्पाच्या पुर्नज्जीवनासाठी काही सवलती देखील दिल्या आहेत. उदाहरणार्थ, सरकारने सन १९७७ मध्ये प्राप्तीवर कायद्यात कलम ७२A ची जोड देऊन सुधारणा केली आहे. ज्यात निरोगी प्रकल्प जेव्हा विलीनीकरणाद्वारे आजारी प्रकल्पाचा ताबा घेतात तेव्हा त्यांना पुर्नज्जीवित करण्याच्या दृष्टिकोनातून कर लाभ दिला जाऊ शकतो.

कर लाभ हा विलीनीकरणानंतर निरोगी कंपन्यांद्वारे संचिन व्यवसाय तोटा आणि आजारी कंपन्यांचे अप्रस्तुत घसारा या स्वरूपात असतो. लघु उद्योग क्षेत्रातील आजारी घटकांना त्यांच्या पुर्नज्जीवन योजना लागू करण्यासाठी बँका आणि वित्तीय संस्थांकडून आवश्यक निधी मिळविण्यासाठी त्यांना मऊ (Soft) अटींवर मार्जित मनीची तरतूद करण्याची योजना १ जानेवारी १९८२ पासून सुरू करण्यात आली आहे.

शिवाय १% इतक्या नाममात्र सेवा शुल्कावर १० लाख रुपयांपेक्षा जास्त प्रकल्प खर्च नसलेल्या युनिट्ससाठी १५ लाख रुपयांपर्यंत दिर्घकालीन इक्विटीच्या (सहभाग) स्वरूपात आर्थिक सहाय्य संभाव्यपणे व्यवहार्य आजारी एस एम आय (SSI) ला राष्ट्रीय इक्विटी फंडातून उपलब्ध आहे.

औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचन मंडळाची स्थापना (BIFR):

केंद्र सरकारने जानेवारी १२, १९८७ पासून आजारी औद्योगिक कंपनी कायदा (विशेष तरतूद), १९८५ लागू करून औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचनेसाठी एक मंडळ स्थापन

केले. कोणत्याही सुरुवातीच्या टप्प्यावर हस्तक्षेप करणे आणि आजारी आणि संभाव्य व्यवहार्य कंपन्यांच्या संदर्भात जे उपाय केले जातील ते शोधणे, प्रतिबंध करणे, तसेच सुधारात्मक, उपचारात्मक आणि इतर उपाययोजना करणे हे एक मोठे पाऊल आहे. आजारी पडणाऱ्या उद्योगांच्या संस्थेत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असताना औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळाच्या (BIFR) भूमिकेवर पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता आहे. औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळाची स्थापना ही आजारी समजल्या जाणाऱ्या उद्योगांचे पुनरुज्जीवन सुलभ करण्यासाठी करण्यात आली. जेव्हा एखादा उद्योग आजारी पडतो, तेव्हा औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळ पुनरुज्जीवन धोरण प्रस्ताव तयार करण्यासाठी एक ऑपरेटिंग एजन्सी (कर्जदारांमध्ये सर्वात जास्त कर्ज असुरक्षित असलेली आघाडीची वित्तीय संस्था) म्हणून कार्य करते.

कंपनी आणि कर्जदार (बँका आणि वित्तीय संस्था, सरकारी संस्था सदस्य/एजन्सी) यांच्यातील परस्पर विरोधी हितसंबंधांमुळे आणि एस आय सी (SIC) अ (A) कायद्यातील काही त्रुटींमुळे औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळाकडे नोंदणीकृत आजारी कंपनी प्रकल्पाच्या योग्य निकालात प्रगती मंदावली आहे. पुनर्वसन योजना ४०-४५% अपयशी ठरल्या, परिणामी अनेक प्रकरणे पुन्हा उघडावी लागली.

सन १९९७-९८ या कालावधीत नोंदणी/आजारपणाचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढले. कारण (अ) उद्योगात प्रचलित मंदीचे ट्रेड (ब) खराब आर्थिक बाजाराची परिस्थिती, आणि (क) बँका / वित्तीय संस्थांनी डिफॉल्टर्स (थकबाकीदार) / संभाव्यतः आजारी कंपन्यांबाबत घेतलेली कठोर भूमिका त्यांच्या नॉन-परफॉर्मिंग असेट (NPA) खाती अंसर्गत परतफेडीची पुनर्निर्धारण इत्यादी.

जर आपण औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना कंपन्यांसाठी संभाव्य आजारी मंडळ तसेच एफ आय एस आणि बँकांच्या एन पी ए ची नोंद घेतली तर समस्या अधिक तीव्र दिसते. किंबहुना, बँकां आणि इतरांचे एन पी ए वाढतच गेले आहेत.

सन १९९७-९८ पर्यंत आजारी कंपन्यांवरील थकीत बँक कर्ज मार्च, २००० मध्ये रु. १२,६५८ कोटींहून अधिक असामान्य प्रमाणात पोहोचले आहे. १५ लाखांहून अधिक कामगार कंपनी आजारी पडल्याने प्रभावित झाले आहेत.

औद्योगिक पुनर्रचना बँक ऑफ इंडिया (IRBI):

सन १९८५ मध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या औद्योगिक पुनर्रचना बँक ऑफ इंडियाने औद्योगिक आजारांची वाढ तपासण्यासाठी आणि औद्योगिक पुनरुज्जीवनासाठी विविध पावले उचलली आहेत. एप्रिल, १९९७ पासून इंडस्ट्रियल रिकन्स्ट्रक्शन बँक ऑफ इंडियाचे (IRBI) नाव बदलून इंडस्ट्रियल इन्व्हेस्टमेंट बँक ऑफ इंडिया (IIBI) असे करण्यात आले. मार्च २००० पर्यंत अनुक्रमे रु. १०,०९० कोटी आणि रु. ७,३५३ कोटी इतके संचित आर्थिक सहाय्य मंजूर आणि वितरीत केले गेले.

सन १९८६ मध्ये इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (IDBI) मध्ये लघुउद्योग विकास निधीची स्थापना ही एक महत्त्वाची उपाययोजना होती. ही योजना लघु उद्योग क्षेत्राला विशेष आर्थिक सहाय्य प्रदान करण्यासाठी आहे. हा निधी केवळ विकास, विस्तार

आणि आधुनिकीकरणासाठीच नव्हे तर पुनर्वित्त सहाय्य देण्यासाठी वापरला जाईल, परंतु आजारी असलेल्या लघुउद्योगांच्या पुनर्वसनासाठीही वापरता येईल.

आधुनिकीकरण निधी:

सरकारने वस्त्रोद्योग आणि ताग क्षेत्राच्या आधुनिकीकरणासाठी कापड आधुनिकीकरण निधी स्थापन केले आहेत. या दोन फंडांतर्गत केवळ निरोगी युनिट्सना (प्रकल्पाला) आधुनिकीकरणासाठी ११.५% व्याजदराने सहाय्य प्रदान केले जाते; तसेच आजारी परंतु संभाव्य व्यवहार्य प्रकल्पाला सुद्धा सहाय्य केले जाते. प्रवर्तकांच्या योगदानाचा एक भाग पूर्व करण्यासाठी कमकुवत प्रकल्पांना विशेष कर्ज दिले जाते.

गोस्वामी समितीचा अहवाल:

डॉ. ओंकार गोस्वामी यांच्या अध्यक्षतेखाली औद्योगिक आजार आणि कॉर्पोरेट पुनर्रचना या समितीने जुलै १९९३ मध्ये आपला अहवाल सादर केला.

आजारी कंपन्यांच्या संदर्भात समितीच्या मुख्य शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत:

अ. औद्योगिक आजारपण ओळखण्यासाठी आजाराची व्याख्या बदलली पाहिजे:

- i) मुदत कर्ज देणाऱ्या संस्थांना परतफेड करताना १८० दिवस किंवा त्याहून अधिक कालावधीचे कर्ज परत करण्याचा कालावधी दिला जातो.
- ii) रोख जमा किंवा खेळत्या भांडवलामध्ये १८० दिवस किंवा त्याहून अधिक काळासाठी अनियमितता.

ब. आजारी कंपन्यांच्या अंतर्गत संसाधनांची निर्मिती सुधारण्यासाठी नागरी जमिन अधिनियम १९७६ (कमाल मर्यादा आणि नियम) मध्ये सुधारणा.

क. कंपन्यांच्या मालमत्तेची जलद पुनर्रचना संपुष्टात आणणे आणि विक्रीसाठी औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळाला सक्षम करणे.

ड. आजारी कंपनीचा औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्बांधणीसाठी बोर्डाचा स्वतःचा संदर्भ ऐच्छिक असावा, अनिवार्य नाही.

आजारी औद्योगिक कंपन्या दुरुस्ती कायदा, १९९४:

आजारी औद्योगिक कंपनी अधिनियम, १९८५ मध्ये १९९४ सुधारणा अधिनियमाद्वारे आणलेले बदल आजारी औद्योगिक कंपनी अधिनियमाच्या व्याख्येतील बदलांशी संबंधित आहेत. औद्योगिक एजन्सी टर्मचा विस्तार, आजारपणाची चौकशी सर्व बाबतीत पूर्ण झाली आहे असे स्पष्टीकरण औद्योगिक वित्त आणि पुनर्रचना मंडळाकडून संदर्भ मिळाल्यानंतर सुरू झाल्याचे मानले जाईल. उलट विलिनीकरणाला वाव, १२० दिवसांच्या कालावधीनंतर संमती समजली जाते, आजारी कंपनीला बँका किंवा वित्तीय संस्थाद्वारे निधी जारी करण्यासाठी एकक खिडकी संकल्पना वापरली जाते. औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळाद्वारे मंजूर पुनर्रुज्जीवन योजनांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख, वित्तीय

संस्था / बँका / राज्य सरकारांचे कामकाज धारण करणे. संभाव्य आजाराची प्रकरणे नोंदवण्यासाठी केंद्र, सरकार, राज्य सरकार, बँका, संस्थांना अधिक सक्षम करणे.

आजारपणाच्या व्याख्येत, आजारी म्हणून औद्योगिक कंपनीच्या नोंदणीचा कालावधी सात वरून पाच वर्षे करण्यात आला आहे. शिवाय, मागील दोन वर्षांच्या कालावधीत रोख नुकसानीची अट माफ करण्यात आली आहे. याचा अर्थ असा की एखाद्या औद्योगिक कंपनीची निव्वळ संपत्ती पूर्णपणे संपुष्टात आल्यानंतर आणि पाच वर्षांपेक्षा कमी नसलेल्या नोंदणीनंतर ती आजारी औद्योगिक कंपनी मानली जाईल.

उपाययोजना:

आजारी युनिट्सच्या पुनरुज्जीवनासाठी काही प्रभावी उपाय योजले जाऊ शकतात ते म्हणजे तांत्रिक मदत, व्यावसायिक समुपदेशन आणि सुधारित व्यवस्थापन. तसेच आजारपणाच्या काळात व्यावसायिक आणि व्यवस्थापनाची भूमिका अधिक महत्त्वाची असते.

कोणताही आजारी उद्योग तांत्रिक आणि व्यावसायिक सल्लागारांव्यतिरिक्त पुरेशा, वेळेवर आणि सॉफ्ट फायनान्सशिवाय कधीही बरा होऊ शकणार नाही. बँकर्स या समस्येची गुरुकिल्ली आहेत. बँकर्सची भूमिका पुन्हा परिभाषित करणे आवश्यक आहे आणि त्यांना मदत करण्यासाठी आणि आजारी औद्योगिक घटकांना आलेल्या परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी एक नविन दिशा देणे आवश्यक आहे. आर्थिक सल्ला, सहाय्य आणि विम्याच्या संबंधित बाबी, गृहीत मालमत्ता सोडणे आणि वेळेवर वित्तपुरवठा याबाबतीत ही सेवा आणि समर्थनाची पातळी आहे.

आजारी औद्योगिक कंपनी विधेयक १९९७ लोकसभेत मंजूर केले, त्यामध्ये उत्साहवर्धक बदल करण्यात आले. त्यामध्ये असे सुचविण्यात आले की एक कालबद्ध कार्यपद्धती अवलंबली जावी, ज्यामध्ये योजनेला मंजूरी द्यावी लागेल आणि औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळ न्यायालयाची नाही, तर मध्यस्थाची भूमिका बजावेल.

तांत्रिक अप्रचलितपणा आणि आर्थिक गैरव्यवस्थापन हे देखील महत्त्वाचे घटक आहेत, ज्यामुळे औद्योगिक आजार होतातय नवीन तरतुदीनुसार, सर्व संबंधितांकडून योजनेला एकमताने संमती मिळविण्याची संधी दिली जाईल, यामध्ये अयशस्वी झाल्यास सुरक्षित कर्जदार योजना तयार करण्याचा प्रयत्न करतील आणि हे सर्व अयशस्वी झाल्यास, हमी विकली जाईल, असे करणे शक्य नसेल तरच, औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळ कंपनी बंद करण्याचे आदेश देऊ शकते.

६.३ तर्कशुद्धीकरण

६.३.१ तर्कशुद्धीकरण : प्रास्ताविक:

उद्योगातील तर्कशुद्धीकरण प्रथम जर्मनीमध्ये शोधले गेले. पहिल्या महायुद्धानंतर जर्मनीची अर्थव्यवस्था पूर्णपणे उद्ध्वस्त झाली होती. जे उद्योग युद्धपूर्वी शीर्षस्थाली होते ते कमी होत आहेत. ज्या उद्योगांमध्ये निधीची तीव्र टंचाई जाणवत होती आणि बाजारातून मंदीचे

वातावरण होते अशा उद्योगांमध्ये श्रमशक्ती खूपच कमी झाली होती. नुकसान भरपाईच्या ओझ्याखाली आणि चलताच्या मुल्यातील घसरणीमुळे जर्मनीची आर्थिक स्थिती सर्वात वाईट झाली. उद्योगांना ओळखून सुधारणे आवश्यक आहे. बदला घेतलेल्या अर्थव्यवस्थेचे पुनर्वसन आणि पुनर्गठन करण्याच्या उद्देशाने सन १९२१ मध्ये राष्ट्रीय आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आधारावर अनेक प्रयोग करण्यात आले. अनेक नविन साधने आणि तंत्रे आणली गेली. त्याचा परिणाम जर्मनीची अर्थव्यवस्था चमत्कारिकरित्या पुनरुज्जीवित होण्यात झाला. सन १९२४ ते १९२९ या कालावधीत अल्पावधीतच देशाने आपले जुने स्थान (गतवैभव) परत मिळविले. या सर्व प्रयोगांना आणि प्रयत्नांना एकत्रितपणे तर्कशुद्धीकरण असे म्हटले जाते. जर्मन भाषेत तर्कशुद्धीकरणाला (rationalisiering) रॅशनलाईझिंग असेही म्हणतात. याचाच अर्थ नवीन औद्योगिक क्रांती असे नाव दिले आहे.

६.३.२ तर्कशुद्धीकरण : संकल्पना आणि व्याख्या:

सामान्य भाषेत तर्कशुद्धीकरण म्हणजे चांगले परिणाम मिळविण्यासाठी तर्कशुद्ध आणि तार्किक विचार. औद्योगिक अर्थाने ह्या तीन सुधारणा आणि उद्योगाची पुनर्रचना करून वेळ, श्रम, भौतिक पद्धती, साधने इत्यादींशी संबंधित कचरा आणि अकार्यक्षमता कर करण्यासाठी ही एक कृती आहे.

व्यापक अर्थाने, विविध प्रकारचे कचरा आणि अकार्यक्षमता काढून टाकण्यासाठी आणि बाजाराच्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी आणि किंमत कमी करण्यासाठी चांगल्या समन्वयित आणि एकात्मिक पद्धतीने औद्योगिक क्रियाकलापांच्या संरचनेत आणि नियंत्रणांमध्ये मूलभूत बदल सूचित केले जातात.

जागतिक आर्थिक परिषद जिनिव्हा १९२७, नुसार तर्कसंगतीकरण म्हणजे संस्थेच्या पद्धती आणि तंत्रांचा संदर्भ आहे, जे प्रयत्न किंवा सामग्रीचा किमान कचरा सुरक्षित करण्यासाठी डिझाईन केलेले आहे. त्यामध्ये सामग्री आणि उत्पादनांच्या श्रम मानकीकरणाच्या वैज्ञानिक संघटनेचा समावेश आहे आणि प्रक्रियांचे सरलीकरण आणि वाहतूक व विपणन प्रणालीमध्ये सुधारणा.

प्रोफेसर ई.ए.जी. रॉबिन्सन यांच्या मते, तर्कशुद्धीकरण म्हणजे संपूर्ण उद्योगांशी वैयक्तित्व स्वरूपाच्या संबंधांची पुनर्रचना होय.

प्रोफेसर सार्जेंट फ्लॉरेन्स यांच्या मतानुसार, एका उद्योगातील सर्व प्रकारांमध्ये संयुक्त कृती करून कचरा आणि अकार्यक्षमता शास्त्रोक्त आणि तार्किकदृष्ट्या दूर करण्याचा तर्कसंगतीकरण हा क्षण आहे.

६.३.३ तर्कशुद्धीकरणाचे पैलू:

सुधारणांसाठी चळवळ:

तर्कशुद्धीकरण ही सुधारणा, परिवर्तनासाठी क्रांती, पुनर्रचना आणि पुनर्रचनेची योजना, पुनरुज्जीवन आणि वाढीची चळवळ आहे. जर्मनीच्या ढासळलेल्या औद्योगिक रचनेच्या पुनरुज्जीवन आणि वाढीसाठी ते स्विकारले गेले.

कचरा आणि अकार्यक्षमता दूर करणे:

तर्कसंगतीकरणाचे आणखी हे एक महत्वाचे वैशिष्ट्ये आहे. अंतर्निहित अकार्यक्षमता दूर करण्यासाठी तर्कशुद्धीकरणाच्या अवलंब केला जातो आणि पुरुषांच्या पैशाची आणि सामग्रीची गोंधळलेली अवशेष अवस्था होय.

तर्कशुद्ध आणि वैज्ञानिक पद्धती आणि तंत्राचा वापर:

तर्कशुद्धीकरणात जुन्या पद्धती, पारंपारिक दृष्टिकोन आणि अवैज्ञानिक आणि अव्यवस्थित विचारसरणी किंवा नविन पद्धती, आधुनिक दृष्टिकोन आणि वैज्ञानिक आणि तार्किक विचार यांची मदत घेतली जाते.

सर्वसमावेशक प्रक्रिया:

तर्कशुद्धीकरण ही एक सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे. ते केवळ उत्पादकापुरते मर्यादित नाही. यामध्ये तंत्रज्ञान, आर्थिक व्यवस्थापन, कामगार संबंध आणि वैयक्तिक व्यवस्थापन, विपणन पद्धती आणि सराव, वाहतूक आणि गोदाम इत्यादींचा समावेश आहे. जेणेकरून संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला पुन्हा योग्य मार्गावर आणता येईल आणि अपेक्षित विकासात साधता येईल.

स्थूल दृष्टिकोन:

तर्कशुद्धीकरण सुक्ष्म दृष्टिकोनात नाही तर स्थूल दृष्टिकोनात जगतं. ते उद्योगाभिमुख आहे, फर्म ओरिएंटेड नाही. तर्कसंगत आणि तार्किक विचार मोठ्या प्रमाणावर उद्योगात लागू केले जातात. सामूहिक प्रयत्नांच्या मदतीने उद्योगातील प्रत्येक युनिटला (प्रकल्पाला) तर्कसंगत केले जाते, जेणेकरून जास्तीत जास्त फायदे मिळू शकतील.

औद्योगिक संशोधनाला प्रोत्साहन:

हे देखील तर्कशुद्धीकरणाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्ये आहे. जास्तीत जास्त फायदा मिळविण्यासाठी संशोधन आणि विकासाला चालना दिली जाते. जुन्या पद्धती आणि तंत्रे बदलून नविन पद्धती आणणे, पारंपारिक प्रणाली आणि दृष्टिकोन सिद्ध संशोधन आणि विकास देखील केला जातो.

सामाजिक हेतू:

तर्कशुद्धीकरणाचा सामाजिक हेतू हा कचरा आणि अकार्यक्षमता दूर करून आणि तर्कसंगत आणि तार्किक साधने आणि तंत्राचा अवलंब करून उत्पादकता सुधारली जाते, कार्यक्षमता वाढते आणि उत्पादन खर्च कमी केला जाणे आहे. यामुळे किंमत ठरविण्यास मदत होते ज्यांचा ग्राहकाला फायदा होतो.

संसाधनाचा अधिकतम वापर सुनिश्चित करणे:

तर्कशुद्धीकरण उपलब्ध संसाधनाचा इष्टतम वापर सुनिश्चित करू शकते. हे सर्वज्ञात सत्य आहे की संसाधने काढून टाकली जातात आणि म्हणून ती दुर्मिळ आहेत. अतार्किक

वापरामुळे संसाधने लवकर संपतात आणि उत्पादनाची किंमत वाढते. संसाधनाचा इष्टतम वापर सुनिश्चित केल्याशिवाय किमान खर्चात जास्तीत जास्त उत्पादन शक्य नाही.

अधिकाधिक उत्पादन:

तर्कशुद्धीकरणाचा उद्देश तर्कसंगत आणि तार्किक दृष्टिकोन वापरून उत्पादन वाढवणे हा आहे. हे खर्च कमी करता करण्यात आणि ग्राहकांना कमी किंमतीत उत्पादने ऑफर करण्यात मदत करते. उत्तम दर्जाची यंत्रसामग्री आणि उपकरणे वापरल्यामुळे आणि उद्योगांच्या एकूण कार्यक्षमतेत वाढ झाल्यामुळे उत्पादनात वाढ होते.

किमान प्रयत्नात अधिक कार्यक्षमता:

कार्यक्षमता उद्योगाच्या एकूण कामगिरीवर आणि लाभ क्षमतेवर परिमाण करते. त्यामुळे तर्कसंगतीकरण कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा करून कामगारांची कार्यक्षमता सुधारण्याचा प्रयत्न करते.

विपणन आणि वितरण प्रणाली सुलभ करणे:

वितरण प्रणालीची कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता सुधारणे हे तर्कसंगतीकरणाच्या मूलभूत उद्दिष्टांपैकी एक आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी जोपर्यंत मध्यस्थांचा गुणाकार काढून टाकला जात नाही आणि वाहतूक व्यवस्थेशी संबंधित आर्थिक भार संपुष्टात आणला जात नाही. तोपर्यंत अनावश्यक वाहतूक पद्धती नष्ट केल्या जातात.

उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारणे:

तर्कसंगतीकरणाचा उद्देश केवळ उत्पादनाचे प्रमाण वाढवणे नाही तर उत्पादनाची गुणवत्ता वाढवणे देखील आहे. समानता कच्चा माल, मानकीकरण आणि तपशील वापरून उत्पादनाची गुणवत्ता वाढविली जाते.

औद्योगिक स्थिरता स्थापित करणे:

तर्कशुद्धीकरणाच्या मूलभूत उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे राष्ट्रांमध्ये औद्योगिक स्थिरता प्रस्थापित करणे. राष्ट्रांच्या संपूर्ण औद्योगिक रचनेची पुनर्रचना आणि पुनर्रचना करण्याचे मार्ग अवलंबून हे केले जाते. एकूणच हे धोक्यात आणि व्यापार चक्रांवर मात करण्यास मदत करते.

औद्योगिक संबंध सुधारणे:

कामगारांची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी तर्कशुद्धीकरणाचा उद्देश उद्योगातील औद्योगिक संबंधाची स्थिती सुधारणे हा आहे. मुंबई कापड मजकुर समिती १९४९ ने कामगारांच्या कार्यक्षमतेत आणि कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यावर भर दिला. किंबहुना, केवळ प्रेरित आणि समाधानी कार्यकर्ताच चांगले परिणाम देऊ शकतो.

उत्पादनाच्या विविधतेचे नियमन:

उत्पादनांच्या अनावश्यक विविधतेमुळे उद्योगांचा अपव्यय होतो आणि दुर्मिळ संसाधनांवर भर पडतो, यामुळे ग्राहकांच्या मनात संभ्रम निर्माण होतो म्हणून युक्तिवादाचा उद्देश

उत्पादनांच्या अनावश्यक वाणांना कमी करणे हा आहे. ज्याद्वारे उत्पादन प्रक्रिया आणि पद्धती मानकीकरण आणि ग्रेडिंग यावर संशोधन केले जाते.

समाजाचे जीवनमान उंचावणे:

जनसामान्यांचे जीवनमान उंचावणे हे देखील तर्कशुद्धीकरणाचे मूळ उद्दिष्ट आहे. सर्वच पातळ्यांवर कचरा आणि अकार्यक्षमता काढून टाकून कामकाजाची परिस्थिती सुधारते आणि आधुनिक साधने आणि तंत्राचा परिचय करून, कार्यक्षमतेत वाढ होते, जास्तीत जास्त उत्पादन होते, उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारली जाते, संसाधने चांगल्या प्रकारे वापरली जातात आणि खर्च कमी केला जातो.

६.३.४ तर्कशुद्धीकरणाचा प्रभाव:

औद्योगिक विकास आणि आर्थिक स्थैर्यासाठी तर्कशुद्धीकरण ही गुरुकिल्ली मानली जाते. ते कचरा आणि अकार्यक्षमतेवर हल्ला करते आणि कार्यक्षमता आणि उत्पादकता तसेच सामाजिक कल्याणाला प्रोत्साहन देते. परिणामी, त्याचा उत्पादक, ग्राहक आणि राष्ट्रावर सकारात्मक परिणाम होतो.

अ. उत्पादकांवर परिणाम:

सुरुवातीला तर्कशुद्धीकरणामुळे उत्पादकांना अनेक प्रकारे फायदा होतो, हे खालीलप्रमाणे आहेत.

- i) अधिक किंवा उच्च उत्पादन
- ii) खर्च कमी करणे
- iii) शक्ती आणि साहित्याचा जास्तीत जास्त वापर करणे
- iv) उच्च नफा
- v) अयोग्य स्पर्धा दूर करणे
- vi) निधीची पर्याप्तता
- vii) मानकीकरणाचे फायदे
- viii) विशेषीकरणाचे फायदे
- ix) व्यापार चक्राच्या नुकसानापासून संरक्षण
- x) औद्योगिक संशोधनाला प्रोत्साहन
- xi) उत्तम औद्योगिक महामंडळाची जाहिरात

ब. कामगारांवर परिणाम:

कामगार हा कोणत्याही औद्योगिक व्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग असतो, म्हणून उत्पादन, उत्पादकता, नफा आणि संसाधनांचा वापर यांचे स्तर कामगारांच्या कार्यसंस्कृतीवर मोठ्या प्रमाणात प्रभावित होतात. हेच कारण आहे की तुम्ही तर्कशुद्धीकरणावर खूप लक्ष देता. पुढे, तर्कशुद्धीकरणाचा कामगारांना अनेक प्रकारे फायदा होतो. हे फायदे खालीलप्रमाणे आहेत.

- i) कार्यक्षमतेत वाढ
- ii) मोबदल्यात वाढ
- iii) रोजगारात स्थिरता
- iv) कामाची योग्य परिस्थिती
- v) कामगार कल्याण
- vi) योग्य निवड आणि प्रशिक्षण
- vii) परस्पर सहकार्य

क. ग्राहकांवर परिणाम:

तर्कशुद्धीकरणाचा फायदा ग्राहकांनाही होतो. मुख्य फायदे खालीलप्रमाणे आहेत.

- i) उत्तम उत्पादनांची उपलब्धता
- ii) स्वस्त उत्पादनांची उपलब्धता
- iii) उत्पादन निवडीतील सुलभता
- iv) राहणीमानाचा उच्च दर्जा
- v) उच्च गुणवत्तेतील उत्पादनांची उपलब्धता
- vi) त्वरित वितरण

ड. राष्ट्रावर परिणाम:

जर्मनीमध्ये विस्कळीत अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याच्या दृष्टिकोनातून तर्कशुद्धीकरणाची योजना सुरु करण्यात आली होती हे आपल्याला माहित आहे. यावरून असे दिसून येते की शेवटी तर्कशुद्धीकरणाचा अनेक मार्गांनी राष्ट्राला फायदा होतो. राष्ट्राला मिळालेले प्रमुख लाभ खालीलप्रमाणे आहेत.

- i) संसाधनांचा प्रभावी आणि आर्थिक वापर
- ii) राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ
- iii) आर्थिक समृद्धी आणि स्थिरता

- iv) जलद औद्योगिक विकास
- v) वाढती निर्यात क्षमता

६.४ सारांश

औद्योगिक आजारपण:

औद्योगिक आजाराच्या समस्येची गंभीरता लक्षात घेऊन सरकारने विविध उपाययोजना केल्या आहेत. तथापि, काही समीक्षकांनी असे निरीक्षण नोंदवले की आजारी औद्योगिक कंपन्या अधिनियम १९८५, ची व्याप्ती पुरेशी नाही आणि काही बेईमान उद्योजक त्यांचे युनिट्स चालू करण्याचा प्रयत्न करत आहेत, जसे की विविध सवलती आणि सवलती मिळविण्यासाठी मुद्दाम आजारी म्हणतात.

त्यामुळे सरकारी संस्थांनी खऱ्या आजारी औद्योगिक प्रकल्पांचा शोध घेण्यासाठी आणि योग्य वेळी पुनरुज्जीवन प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी सावधगिरी बाळगली पाहिजे.

तर्कशुद्धीकरण:

तर्कसंगतीकरण म्हणजेचांगले परिणाम मिळविण्यासाठी तर्कसंगत आणि तार्किक विचारांचा संदर्भ होय. औद्योगिक अर्थाने ही सुधारणा आणि उद्योगाची पुनर्रचना करून वेळ, श्रम, साहित्य, पद्धती, साधने इत्यादींशी संबंधित कचरा आणि अकार्यक्षमता दूर करण्यासाठी एक कृती आहे. विविध प्रकारचा कचरा आणि अकार्यक्षमता काढून टाकण्यासाठी आणि बाजाराच्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी सुसंगत आणि एकात्मिक औद्योगिक क्रियाकलापांच्या संरचनेत आणि नियंत्रणामध्ये मूलभूत बदल देखील सूचित करतात.

६.५ प्रश्न

---

१. औद्योगिक आजाराची संकल्पना स्पष्ट करा.
२. औद्योगिक आजाराची कारणे काय आहेत?
३. औद्योगिक आजाराच्या परिणामांचे विश्लेषण करा.
४. औद्योगिक आजारावरील उपायांवर चर्चा करा.
५. तर्कशुद्धीकरणाचा अर्थ काय आहे? त्याचे पैलू स्पष्ट करा.
६. तर्कशुद्धीकरणाच्या प्रभावावर चर्चा करा.

*****

भारतातील औद्योगिक विकास - १

घटक रचना

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ नविन औद्योगिक धोरण १९९१
- ७.३ नविन औद्योगिक धोरण २०१२
- ७.४ निर्गुतवणूक धोरण
- ७.५ लघु उद्योग आणि ग्रामीण औद्योगिकीकरण
- ७.६ राष्ट्रीय वस्तूनिर्माण धोरण २०११
- ७.७ अलिकडील काळातील भारतातील औद्योगिक वृद्धी
- ७.८ सारांश
- ७.९ प्रश्न

७.० उद्दिष्टे

- नविन औद्योगिक धोरण १९९१ चा अभ्यास करणे.
- नविन औद्योगिक धोरण २०१२ चा अभ्यास करणे.
- निर्गुतवणूक धोरण ही संकल्पना जाणून घेणे.
- लघु उद्योग आणि ग्रामीण औद्योगिकीकरण या बाबींविषयी समजून घेणे.
- राष्ट्रीय वस्तूनिर्माण धोरण २०११ अभ्यासणे.
- अलिकडील काळातील भारतातील औद्योगिक वृद्धी समजावून घेणे.

७.१ प्रस्तावना

नविन औद्योगिक धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला जगासमोर येण्याची संधी मिळाली. या धोरणाने आयात षुल्कात कपात केली, या धोरणानंतर खाजगी क्षेत्र वाढीस लागले. या दरम्यान निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारतीय चलनाचे अवमूल्यन करण्यात आले. याच धोरणाला स्वच्छ, आर्थिक धोरण १९९१ / खाउजा १९९१ असेही म्हणतात. सन १९५६ च्या औद्योगिक धोरणानंतर औद्योगिक विकासाचा वेग वाढला. उदारीकरणाला गती मिळाली, तसेच बाजार नियंत्रणमुक्त करणे शक्य झाले म्हणजेच नियम व अटी कमी होण्यास मदत झाली. तसेच कर कपात होण्यास मदत झाली.

भारत सरकारने सार्वजनिक उपक्रमामध्ये कार्यक्षमता वृद्धी आणण्याच्या दृष्टीने निर्गुतवणूक धोरण स्विकारले. लघु उद्योग आणि ग्रामीण औद्योगिकीकरणामुळे प्रादेशिक असमतोल दूर

होऊन कल्याण व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे समान वाटप होण्यास निश्चितच मदत झाली आहे. औद्योगिक क्षेत्राचे म्हणजेच वस्तुनिर्माण क्षेत्राचे योगदान १५ ते १६ टक्के च्या आसपास आहे. पण हेच प्रमाण चीनमध्ये ४२ टक्के एवढे आहे. अलिकडील काळात सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा खाजगी क्षेत्राला भर देण्यात येत आहे, कारण कार्यक्षमतेचा विचार केला तर सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा खाजगी क्षेत्राची कार्यक्षमता अधिक वाढीस लागली गेली आहे. प्रस्तूत प्रकरणात नविन औद्योगिक धोरण १९९१ व २०१२, निर्गुतवणूक धोरण, लघु उद्योग आणि ग्रामीण औद्योगिकीकरण, राष्ट्रीय वस्तुनिर्माण धोरण २०११ यांची माहिती घेणार आहोत.

७.२ नविन औद्योगिक धोरण १९९१

काँग्रेस सरकारच्या काळात, श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान असताना व अर्थतज्ञ मनमोहन सिंग हे अर्थमंत्री असताना, जागतिक स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी व रोजगाराला चालना देण्यासाठी २४ जुलै १९९१ ला नवीन औद्योगिक धोरण आखले, त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्राचा भार कमी झाला.

नवीन औद्योगिक धोरण १९९१, ची उद्दिष्ट्ये (Objectives of NIP 1991):

१. देशी उत्पादन तंत्राचा विकास करणे.
२. उद्योगांच्या विकेंद्रीकरणाला चालना देणे.
३. निर्यातीला प्रोत्साहन देणे.
४. साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर करणे.
५. विदेशी भांडवल व गुंतवणुकीला चालना देणे.
६. औद्योगिक स्थापना, विस्तार, विलीनीकरण करणे.
७. निर्गुतवणुकीला चालना देणे.
८. औद्योगिक विकासातील अडथळे दूर करणे.
९. अर्थसंकल्पातील औद्योगिक क्षेत्राबाबतची तरतुद कमी करणे.
१०. पुरेसे विदेशी भांडवल गोळा करणे.
११. महागाईचा दर कमी करणे.

नवीन औद्योगिक धोरण १९९१, च्या तरतुदी (Policies of NIP 1991)

१. औद्योगिक परवाना पध्दत रद्द, फक्त १४ उद्योगांना परवाना आवश्यक, कोळसा, दारू, पेट्रोल, पेट्रोलियम उत्पादने, साखर, औषधे द्रव्ये व औषधे, घातक रसायने, सिगारेट, पेपर, वर्तमानपत्राचा कागद, प्लायवूड, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, युध्दसामुग्री.

२. सार्वजनिक क्षेत्राची व्याप्ती कमी केली, फक्त ६ उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात, उदा. संरक्षण उद्योग, अणुऊर्जा, खनिजतेल, कोळसा, रेल्वे वाहतूक.
३. मक्तेदारी व प्रतिबंधक व्यापार प्रथाविशयक कायदा १९७०, Monopolies and Restrictive Trade Practices Act (MRTP Act) १९७० कमी करण्यात आला. सन १९८५ ची १०० कोटीची मर्यादा काढून टाकली व यासाठी पूर्व परवानगी नाही, आता एकुण उत्पादनाच्या २५ टक्के मक्तेदारी प्राप्त करता येऊ शकते.
४. लघु उद्योगातील भांडवल मर्यादा ३५ लाख वरून ६० लाख करण्यात आली.
५. पुरक उद्योगातील भांडवल मर्यादा ४५ लाख वरून ७५ लाख करण्यात आली.
६. इतर उद्योगांना लघुउद्योगात २४ टक्के भागभांडवल गुंतविण्यास परवानगी देण्यात आली.
७. उद्योग स्थाननिश्चितीचे धोरण षिथिल करण्यात आले.
८. औद्योगिक क्षेत्रात, विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीला (FDI) ४९,७४ व १०० टक्के परवानगी देण्यात आली. उदा.कोळसा आणि लिग्नाईट, प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे, वीज निर्मिती, बंदरे, खाणकामात १०० टक्के विदेशी गुंतवणूकीला मान्यता देण्यात आली. अलीकडील निर्णयामध्ये तेलषुध्दीकरण, विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) आणि विविध दूरसंचार संबंधित क्षेत्रांमध्ये १०० विदेशी गुंतवणूकीला मान्यता देण्यात आली.
९. ने १ कोटी पर्यंत प्राधान्य क्षेत्रात गुंतवणूकीची परवानगी उद्योगांना दिली.त्यासाठी उद्योग संस्थेला ५ टक्के देशांतर्गत विक्री व ८ टक्के निर्यातीवर रॉयटी/मानधन देण्याचे मान्य केले.
१०. सार्वजनिक उद्योगांना, म्हणजेच नवरत्न, मिनीरत्न ,महारत्न यासारखा दर्जा व त्या अनुशंगाने विशेषाधिकार देण्यात आले. (सद्या,नवरत्न १४, मिनीरत्न ७३ ,महारत्न १० आहेत)
११. खाजगी क्षेत्राच्या भागिदारी (Public Private Partnership) ला चालना, त्यातून गुणवत्तेला महत्त्व दिले.
१२. तोट्यातील उद्योगांच्या बाबत विलीनीकरण उमतहमत व अधिग्रहण acquisition ला प्राधान्य दिले.
१३. लघु उद्योगांना सवलती देण्यात आल्या.कच्चा मालाचा पुरवठा, विपणन व्यवस्था,पुरेसे भांडवल.
१४. अतिराक्त रोजगाराचा भार कमी करण्यास भर. उदा. VRS
१५. लघुउद्योगांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी एक खिडकी योजना सुरू केली.
१६. विदेशी गुंतवणक चालना व तंत्रज्ञानाच्या आयातीस मान्यता देण्यात आली.

निर्यात वाढीला चालना देण्यासाठी, सामाजिक व आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी, दारीद्वय कमी करण्यासाठी, नवीन औद्योगिक धोरण प्रभावी ठरले आहे. या धोरणात उदारीकरण, जागतिकीकरण, खाजगीकरण, ;स्वच्छ या बाबींना महत्त्व देण्यात आले होते. हे दिसून येते.

७.३ औद्योगिक धोरण २०१२

जागतिक स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी व रोजगाराला चालना देण्यासाठी औद्योगिक धोरण २०१२ हे नवीन औद्योगिक धोरण आखले. औद्योगिक धोरणांच्या यशस्वीवर देशाची आर्थिक प्रगती अवलंबून असते. अकरव्या पंचवार्षिक योजनेत औद्योगिक वृद्धीचे लक्ष्य प्रतिवर्षी १० टक्के इतके निश्चित करण्यात आले.

औद्योगिक धोरण २०१२, ची उद्दीष्ट्ये:

१. उद्योगांपुढील समस्यांचे निराकरण करण्यास प्राधान्य देणे.
२. भौतिक आधारभूत संरचनेचा विकास करणे.
३. खाजगी-सार्वजनिक भागिदारीस प्रोत्साहन देणे.
४. औद्योगिक सुधारणा कार्यक्रम हाती घेणे.

औद्योगिक धोरण २०१२, च्या उपाययोजना:

१. कौशल्य विकास योजना राबविणे.
२. व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण पध्दतीचा दर्जा सुधारणे.
३. राष्ट्रीय कौशल्य विकास संस्थेची स्थापना करणे.
४. गुंतवणूक मर्यादेत वाढ करणे.
५. उत्पादन शुल्क सूट मर्यादेत वाढ करणे.
६. दुय्यम समस्यांची सोडवणूक करणे.
७. तांत्रिक सुधारणेसाठी योजना राबविणे.
८. एकात्मिक आधारभूत संरचनेचा विकास करणे.
९. बाजार विकास साहाय्य भूमिका बजाविणे.
१०. सूक्ष्म आणि लघुउद्योगांच्या उत्तेजनासाठी पॅकेज देणे.
११. नियंत्रणमुक्त औद्योगिक धोरण व निर्गुंतवणूक चालना देणे.
१२. सार्वजनिक क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणणे.

निर्यात वाढीला चालना देण्यासाठी, सामाजिक व आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी, दारीद्वय कमी करण्यासाठी, औद्योगिक धोरण २०१२ हे अधिक प्रभावी ठरले आहे. या धोरणात उदारीकरण, जागतिकीकरण, खाजगीकरण बाबींना महत्त्व देऊन पुढे वाटचाल करण्यात आली. हे दिसून येते.

७.४ निर्गुतवणूक धोरण

जवळजवळ सर्वच देशानी मुक्त बाजारप्रणालीचा अवलंब केला. सरकारी क्षेत्राचा परतावा ५ टक्केपेक्षा कमी झाल्याने निर्गुतवणूक धोरण ही संकल्पना समोर आली. भारत सरकारने सार्वजनिक उपक्रमामध्ये कार्यक्षमता वृद्धी आणण्याच्या दृष्टीने निर्गुतवणूक धोरण स्विकारले. या धोरणातून सुरुवातीला ३१ उपक्रमात वित्तीय संस्था सर्वसामान्य जनतेसाठी खुली करण्यात आली. रोखे निर्गुतवणूक समिती ऑगस्ट सन १९९२ मध्ये स्थापन करण्यात आली. यावर टिका केल्यामुळे भारत सरकारने ऑगस्ट १९९६ मध्ये नियोजन आयोगाचे माजी सदस्य जी.व्ही.रामकृष्ण यांच्या अध्यक्षतेखाली निर्गुतवणूक आयोग स्थापन केला. निर्गुतवणूक प्रक्रिया कषा पध्दतीने राबवावी, या बाबत सल्ला देणे हे या आयोगाचे मुख्य काम होते. सार्वजनिक उपक्रमांचे निर्गुतवणूकीकरण हे वेगवेगळ्या पातळीवर व वेगवेगळ्या प्रमाणात करावे असे यांनी सुचविले. तसेच त्यांनी निर्गुतवणूक निधी स्थापण्याची सूचना केली.

निर्गुतवणूक संकल्पना:

“निर्गुतवणूकीला अपगुंतवणूक व विनिवेश असेही म्हणतात.

“निर्गुतवणूक म्हणजे गुंतवणूक विकून रोख रक्कम किंवा वित्तीय साधन संपत्ती मिळविणे होय,”

किंवा

“सरकारी उद्योगातील हिस्सा कमी करून खाजगी क्षेत्राला अधिकाधिक वाव देण्याची प्रक्रिया म्हणजे निर्गुतवणूक होय.’

खाजगी कंपन्या, म्युचअल फंड, विमा कंपन्या, बँका, यांना भाग विक्री करून सर्वसामान्य नागरीक व कामगारांना भाग विक्री करून किंवा विपिष्ट मर्यादेपर्यंत विदेशी नागरीक आणि कंपन्यांना भाग विक्री करून निर्गुतवणूकीची प्रक्रिया राबविता येते.

निर्गुतवणूक धोरणाची उद्दीष्ट्ये:

१. सार्वजनिक साधनसामुग्रीत व उत्पादनात वाढ करणे.
२. सार्वजनिक उपक्रमाची पुर्नरचना करणे.
३. आधुनिकीकरण घडवून आणणे.
४. व्यवस्थापन घडवून आणणे.

५. विविध उद्योगात योग्य स्पर्धा निर्माण करणे.
६. अतिरिक्त नोकरांची कपात करणे.
७. कार्यक्षमतेत वाढ घडवून आणणे.
८. उद्योगांची तुट कमी करणे.

निर्गुतवणूकीची धोरणे:

१. नविन औद्योगिक धोरण १९९१, राष्ट्रीय गुंतवणूक निधीची स्थापना २००५ तसेच सार्वजनिक रोजगार, शिक्षण, आरोग्यासाठी विशिष्ट निधीची तरतूद करण्यात आली.
२. १० महारत्न, १४ नवरत्न, ७३ मिनीरत्न उद्योगांना प्राधान्य देण्यात आले.
४. ऐच्छिक सेवा निवृत्ती राबविण्यात आली.
५. रंगराजन समितीने, ४० टक्के पेक्षा जास्त निर्गुतवणूक मर्यादा नसावी असे सुचविले होते त्याचबरोबर अति महत्त्वाच्या उद्योगांत ती २६ टक्के पेक्षा जास्त नसावी असे सुचविले.
६. औद्योगिक परवाने सुलभ करण्यात आले.
७. विदेशी गुंतवणूकीचे उदारीकरण करण्यात आले.
८. विदेशी तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देण्यात आले.

निर्गुतवणूक धोरणाचे परिणाम:

१. आर्थिक उदारीकरणाला चालना मिळाली.
२. अर्थव्यवस्थेचा वृद्धीदर वाढण्यात मदत झाली.
३. राजकीय हस्तक्षेप कमी करण्याला मदत झाली.
४. सार्वजनिक गुणात्मकता वाढली.
५. आधुनिकीकरणाला चालना मिळाली.
६. सार्वजनिक कर्जात घट झाली.
७. सार्वजनिक सेवांचा प्रभावी वापर करण्यात वाव मिळाली.
८. सामाजिक पायाभूत सेवा विकसित करण्यास मदत मिळाली.
९. राजकोशीय तुट ; कमी होण्यास मदत झाली.
१०. सार्वजनिक उपक्रमाची कार्यक्षमता वाढली.

मूळ स्वरूपातील निर्गुंतवणूक ही संकल्पना अमेरीका व युरोपीय देशातील आहे. ही संकल्पना सन १९८८-८९ दरम्यान ब्रिटनचे पंतप्रधान मार्गरेट थैचर यांच्या नेतृत्वात सुरु झाली. सन १९९१ पासून खाजगीकरणाची प्रक्रीया निर्गुंतवणूकीच्या माध्यमातून सुरु झालेली आहे. दरवर्षी सरकार निर्गुंतवणूकीद्वारे विषिष्ट रक्कमे एवढे उद्दिष्ट साध्य होईल यासाठी प्रयत्न करते. सन २०२१-२२ मध्ये हे निर्गुंतवणूक रक्कमेचे उद्दिष्ट १.७५ लाख कोटी एवढे ठेवण्यात आले आहे. निर्गुंतवणूकीचे प्रमाण २६ टक्के, ४९ टक्के, १०० टक्के या स्वरूपात असते. सरकार मोठ्या प्रमाणावर निर्गुंतवणूक करून उपभोक्ता व समाज हिताच्या रक्षणाच्या जबाबदारीतून मुक्त होण्याचा प्रयत्न करीत आहे, हे कल्याणकारी अर्थशास्त्रात बसत नाही, हे दिसून येते.

७.५ लघु उद्योग आणि ग्रामीण औद्योगिकीकरण

अ. लघु उद्योग:

सन १९४७ नंतर लघुउद्योगाची वेगाने वाढ झाली. लघु उद्योगाची परंपरागत लघुउद्योग व आधुनिक लघुउद्योग असे दोन भागात वर्गीकरण केले जाते. या शिवाय ग्रामीण व शहरी लघुउद्योग असे सुध्दा लघुउद्योगाचे प्रकार पडतात. लघु उद्योग हे असे आहेत जे लहान यंत्रे आणि कमीत कमी श्रम वापरून निर्माण करतात, उत्पादन करतात आणि सेवा प्रदान करतात. या व्यवसायांनी भारत सरकारने घालून दिलेल्या नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

अर्थव्यवस्थेच्या अस्तित्वासाठी लघु उद्योग महत्त्वपूर्ण आहेत, विशेषतः भारतासारख्या उदयोन्मुख देशांमध्ये हे व्यवसाय सामान्यतः श्रम-केंद्रित असल्यामुळे, ते रोजगार निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. लघु उद्योग हे आर्थिक आणि सामाजिक दोन्ही दृष्टिकोनातून अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत, कारण ते दरडोई उत्पन्न आणि संसाधनांच्या वापरासाठी मदत करतात. लघुउद्योगांमुळे उत्पादन, गुंतवणूक, रोजगार, निर्यात यांमध्ये वाढ होत गेली आहे. लघुउद्योगाच्या प्रगतीचा विचार केला असता असे दिसून येते की, लघुउद्योगाच्या संख्येत मोठी वाढ होत गेली आहे. सन २०११-१२ ला भारतातील लघुउद्योगाची संख्या ४४७,७३ लाख एवढी होती. सन २०११-१२ या वर्षी लघुउद्योगाचे उत्पादन पाहिले असतो ते १८,३४,३३२ कोटी रूपये झाले होते, त्याचबरोबर सन २०११-१२ लघुउद्योगांपासून १०१२,५९ लाख एवढा रोजगार मिळाला होता. तेव्हा लघुउद्योगांपासून निर्यात ही १,५०,२४२ कोटी रूपयाची झाली होती. भारतामध्ये सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचा देशाच्या जीडीपी मध्ये जवळपास ८७ टक्के वाटा आहे. तर उत्पादनापैकी ४५ टक्के वाटा आहे व जवळपास निर्यातीत ४० टक्के वाटा लघुउद्योगाचा आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु-उद्योगांची भूमिका:

१. रोजगारक्षमता:

लघु-उद्योगांमध्ये जास्त श्रम-केंद्रित स्वरूप असते. लघु-औद्योगिक उपक्रमांमध्ये गुंतवलेल्या रक्कमेचा परिणाम अधिक नोकऱ्यांमध्ये होण्याची शक्यता आहे. कमीत कमी

अल्पावधीत, मोठ्या प्रमाणावर क्रियाकलापांमध्ये गुंतवलेले भांडवल. छोट्या-मोठ्या कंपन्यांना प्रोत्साहन दिल्याने कृषी हंगामी बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होईल आणि त्यामुळे श्रमाचा वापर करणे शक्य होईल जे अन्यथा व्यर्थ जाईल. हे उद्योग स्वयंरोजगाराचे भरपूर पर्याय उपलब्ध करून देतात. हेच स्वयंरोजगारी पुढे देशाचा कणा बनतात. या स्वावलंबी व्यक्तींच्या आर्थिक परिस्थितीला चालना देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले पाहिजेत.

२. कमी गुंतवणुकीची आवश्यकता:

लघुउद्योगांचा एक मोठा फायदा म्हणजे ते भांडवली खर्चात बचत करतात. कारण विकसनशील देशांमध्ये भांडवल कमी आहे. लघुउद्योग अगदी सहज उभारता येतात. मोठी गुंतवणुक न करता ही आवश्यकता लघुउद्योग उभारले जाऊ शकतात.

३. संसाधनाचा योग्य वापर:

लघु उद्योग भांडवल निर्माण करतील. ग्रामीण भागात लहान-मोठ्या कंपन्यांचा विस्तार ग्रामीण भागातील रहिवाशांना अधिक काटकसरी होण्यासाठी आणि त्यांचे पैसे गुंतवण्यास प्रेरित करेल. शिवाय, लहान उत्पादकांना वित्तपुरवठा करणे आवश्यक आहे. भांडवलातून संसाधनाचा योग्य वापर करता येतो.

४. प्रवीणता पातळी:

लघुउद्योगांचा आणखी एक फायदा म्हणजे त्यासाठी कौशल्य हलके लागतात, तर मोठ्या उद्योगांना फोरमन, अभियंते आणि लेखापाल यांसारख्या व्यवस्थापन आणि पर्यवेक्षी कौशल्यांची आवश्यकता असते. लघु-उद्योग हे औद्योगिक अनुभव प्रदान करतात आणि मोठ्या संख्येने लघु-उद्योग व्यवस्थापकांना प्रशिक्षण म्हणून सेवा देतात, त्यापैकी काहींना मोठे प्रकल्प व्यवस्थापित करण्याची क्षमता मिळते.

५. शेतीवर कमी अवलंबित्व:

कुटीर आणि लघु-उद्योगांची भरभराट होत असताना, शेतातले अतिरिक्त श्रमिक लघुउद्योगांकडे वळतील, परिणामी हेच अधिक आदर्श व्यावसायिक वितरण होईल.

६. शहरी भागातील गर्दी कमी करणे:

हे उद्योग ग्रामीण भागात फायदेशीर रोजगार देऊन गर्दीच्या शहरी ठिकाणी गर्दी कमी करतील.

७. हरितक्रांती टिकवून ठेवणे:

छोट्या-मोठ्या कंपन्या कृषी-आधारित उद्योग आणि सेवा विकसित करून ग्रामीण भागात हरित क्रांती टिकवून ठेवण्यास मदत करू शकतात, जसे की अन्न प्रक्रिया उद्योगांसाठी शेती अवजारे आणि उपकरणांचे उत्पादन, तसेच कृषी यंत्रसामग्री दुरुस्ती आणि सेवा कार्यशाळा. शिवाय, हरित क्रांतीचा परिणाम म्हणून, रेडिओ, दूरदर्शन संच, ट्रान्झिस्टर, सायकली, शिवणकाम आणि सौंदर्यप्रसाधने.

८. परकीय चलनाची उपलब्धता:

लघुउद्योग हे दोन कारणास्तव देयकांच्या संतुलनाच्या दृष्टीने न्याय्य आहेत. एक तर, त्यांना प्रारंभ करण्यासाठी जास्त परकीय चलनाची आवश्यकता नसते, त्यामुळे ते देयकांच्या शिल्लकीवर जास्त ताण देत नाहीत. दुसरे म्हणजे, लघुउद्योग निर्यात वाढवून देशाच्या परकीय चलनाच्या साठ्याला मदत करू शकतात. हे उद्योग पारंपरिक आणि अपारंपरिक अशा दोन्ही प्रकारच्या उत्पादनांची निर्यात करतात.

९. ग्राहकाभिमुख उत्पादनांची निर्मिती:

लघुउद्योग, जे प्रामुख्याने ग्राहकोपयोगी वस्तू तयार करतात, विकास प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जेव्हा उत्पन्न वाढते तेव्हा ग्राहक उत्पादनांची मागणी ही वाढते. जर ग्राहकोपयोगी वस्तूंचा पुरेसा पुरवठा होत नसेल, तर किंमती वाढतील, ज्यामुळे केवळ गरीब कर्मचाऱ्यांचे जीवनमान कमी होत नाही तर विकास प्रक्रियेलाही धोका निर्माण होतो.

१०. राजकीय आणि सामाजिक लाभ:

लघु उद्योग विधायक हेतूसाठी लोकांमधील शक्तिशाली सुप्त शक्तींना पुन्हा जागृत करण्यात मदत करू शकतात. या व्यवसायांमध्ये हाती घेतलेले मूर्त उपक्रम कामाचे स्वावलंबन, आत्मविश्वास, यशस्वी होण्याची महत्त्वाकांक्षा आणि निरोगी राष्ट्राच्या इतर वैशिष्ट्यांभोवती बांधले जाऊ शकतात.

११. वंशपरंपरागत कौशल्य संरक्षण:

छोट्या-मोठ्या कंपन्यांनी आमच्या कारागिरांच्या वारसाने मिळालेल्या कौशल्यांचे जतन करण्यात मदत केली, जे अन्यथा नाहीसे होईल. ग्रामीण आणि लहान शहरांमधील अनेक व्यक्ती मोठ्या औद्योगिक केंद्रांशी संबंधित यांत्रिक, निरस आणि रोबोटिक जीवनापासून वाचतील.

१२. जलद विकास:

ज्यावेळी भांडवली गुंतवणूक आणि उत्पादित वस्तूंचा प्रवाह सुरू होण्याचा कालावधी तुलनेने कमी असतो. तेव्हा लघुउद्योग जलद विकास घडवून आणण्यासाठी तडजोड करत असतात.

१३. विखंडन/विकेंद्रीकरण:

समतोल प्रादेशिक विकासाच्या उद्दिष्टाला चालना देत असताना, लघुउद्योगांचा विकास, उद्योग विकेंद्रीकरणावर भर देईल. आपल्या देशातील उद्योगांचे प्रादेशिक वितरण खूपच असमान आहे, जे आपल्या औद्योगिक रचनेतील एक प्रमुख दोष आहे. दुसरीकडे, काही प्रदेशांमध्ये, मोठ्या प्रमाणात उद्योग अयोग्य दराने वाढत आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु-उद्योगांच्या समस्या:

१. खराब क्षमतेचा वापर:

अनेक लघुउद्योगांमध्ये, क्षमता वापर स्थापित क्षमतेच्या ५० टक्के ही देखील नाही. जवळपास निम्मी मशिनरी पडून आहे. भांडवल अनावश्यकपणे थांबवले जाते आणि निष्क्रिय मशिनरी देखील जागा व्यापते, त्याची निगा राखणे आवश्यक असते परिणामी खर्च वाढतो.

२. अयोग्य व्यवस्थापन:

अनेक लघुउद्योग हे फारसे कौशल्य किंवा अनुभव नसलेल्या कमी पात्र उद्योजकांद्वारे अक्षम पद्धतीने चालवले जातात. मागणी, उत्पादन पातळी आणि तंत्र, आर्थिक उपलब्धता, संभावना इत्यादी बाबींचा फारच कमी विचार केला गेला आहे. एका अधिकृत अभ्यासानुसार, लघुउद्योगांच्या आजाराचे प्रमुख कारण म्हणजे प्रकल्प व्यवस्थापनातील कमतरता म्हणजेच प्रवर्तकांचा मूलभूत क्षेत्रातील अनुभवीपणा कमी असणे, हे होय.

३. अपुरा वित्तपुरवठा:

अनेक लघुउद्योगांना निधीच्या कमतरतेचा सामना करावा लागतो. देशांतर्गत भांडवली बाजारात लघुउद्योग सहजासहजी प्रवेश करू शकत नाहीत. बँका आणि वित्तीय संस्थांना विविध प्रक्रिया आणि औपचारिकता पूर्ण कराव्या लागतात. प्रदीर्घ विलंबानंतरही वाटप करण्यात आलेला निधी अपुरा आहे. लघुउद्योगांना त्यांच्या गरजांसाठी त्वरित निधी मिळू शकत नाही. त्यांना जास्त व्याज आकारणाऱ्या खासगी सावकारांवर अवलंबून राहावे लागते.

४. कच्च्या मालाचा तुटवडा:

कच्चा माल आवश्यक प्रमाणात आणि गुणवत्तेनुसार उपलब्ध नाही. कच्च्या मालाची मागणी पुरवठ्यापेक्षा जास्त असल्याने कच्च्या मालाच्या किंमती खूप जास्त असतात ज्यामुळे किंमत वाढते. कच्च्या मालाच्या कमतरतेमुळे निष्क्रिय क्षमता, कमी उत्पादन, मागणी पूर्ण करण्यास असमर्थता आणि ग्राहकांचे नुकसान होते.

५. विपणन समर्थनाचा अभाव:

लघुउद्योगांमध्ये स्पर्धक, ग्राहकांची प्राधान्ये, बाजारातील कल या संदर्भात बाजाराचे ज्ञान नसते. त्यांचे उत्पादन प्रमाण लहान असल्याने आणि मोठ्या प्रमाणात मागणी पूर्ण करू शकत नसल्यामुळे त्यांची बाजारपेठ अत्यंत मर्यादित आहे. आता उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे त्यांना स्थानिक उद्योग तसेच कमी किंमतीत चांगल्या दर्जाची उत्पादने विकणाऱ्या परदेशी स्पर्धकांच्या स्पर्धेला सामोरे जावे लागत आहे. उदा. चीनकडून चांगल्या दर्जाच्या आयातीमुळे खेळणी, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, मशीन टूल्स, रसायने, कुलूप आणि कागद इत्यादींचे उत्पादन करणाऱ्या बहुतेक भारतीय संस्थे अव्यवहार्य बनल्या आहेत.

६. खेळत्या भांडवलाची समस्या:

अनेक लघुउद्योगांना अपुऱ्या खेळत्या भांडवलाच्या समस्येचा सामना करावा लागतो. बाजारातील ज्ञानाच्या अभावामुळे त्यांचे उत्पादन मागणीपेक्षा जास्त आहे आणि भांडवल न विकल्या गेलेल्या स्टॉकमध्ये संपते. त्यांच्याकडे इतर खर्च भागवण्यासाठी आणि व्यवसाय चालवण्यासाठी पुरेसा निधी नाही.

७. निर्यातीमध्ये समस्या:

त्यांना निर्यात प्रक्रिया, मागणीचे नमुने, उत्पादन प्राधान्ये, आंतरराष्ट्रीय चलन दर आणि परदेशी खरेदीदाराच्या वर्तनाबद्दल माहिती नसते. लघुउद्योग त्यांच्या निकृष्ट दर्जामुळे आणि किंमतीतील स्पर्धात्मकता नसल्यामुळे परदेशी बाजारपेठेत प्रवेश करू शकत नाहीत. तैवान, जपान इत्यादी देशांमध्ये लघुउद्योगांनी उत्पादित केलेली उत्पादने अनेक परदेशात निर्यात केली जातात. परंतु भारतात लघुउद्योगांची निर्यात स्पर्धात्मकता सुधारण्यासाठी फारसा विचार आणि लक्ष केंद्रित केलेले नाही.

८. आधुनिक तंत्रज्ञानाची समस्या:

अनेक लघुउद्योग अजूनही जून्या, कालबाह्य तंत्रज्ञानाचा वापर करतात ज्यामुळे खराब गुणवत्ता आणि कमी उत्पादकता येते. नवीन तंत्रज्ञान विकसित करण्यासाठी संशोधन आणि विकासामध्ये गुंतण्यासाठी त्यांच्याकडे पुरेसा निधी, कौशल्ये किंवा संसाधने नाहीत. इतर कंपन्यांकडून तंत्रज्ञान घेणे महाग आहे. त्यामुळे लघु उद्योगांना त्यांचे जुने तंत्र चालू ठेवण्याशिवाय पर्याय उरला नाही.

या सर्व समस्या बरोबरच विजेची समस्या, मोठ्या उद्योगांबरोबर समस्या, आजारी लघुउद्योगाचे मोठे प्रमाण, कराचे प्रमाण जास्त, प्रशिक्षण व संशोधनाची समस्या, संघटनेचा अभाव, अकुशल कामगार, अकार्यक्षम संयोजक, काही उद्योगसंस्थांचे हंगामी स्वरूप, वाढता उत्पादन खर्च या सारख्या समस्यांना लघुउद्योगांना तोंड द्यावे लागते.

लघुउद्योगांच्या समस्या सोडविण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्या जातात. त्यामध्ये कर्ज व वित्तपुरवठ्याची व्यवस्था, निर्यात प्रोत्साहन, गोदामे व साठवणूक गृहे, कर सवलती यांचाही समावेश होतो.

ब. ग्रामीण औद्योगिकीकरण:

ग्रामीण भागातील कमी होत चाललेल्या रोजगाराच्या संधी ही ग्रामीण विकासावर परिणाम करणाऱ्या सर्वात गंभीर समस्यांपैकी एक आहे. लोकांच्या कौशल्याला साजेशा नोकऱ्या शोधणे ही कोणत्याही सरकारसाठी मोठी समस्या असते. शेती ही सामान्यतः फायदेशीर मानली जाते. यामुळे शहरांमध्ये स्थलांतरात लक्षणीय वाढ झाली आहे, ज्यामुळे शहरी गरीब स्थिती आणखी वाढली आहे. शेतीचा त्याग हा ग्रामीण विकासातील अलीकडचा अडथळा आहे. विरोधाभास असा आहे की कॉर्पोरेट हितसंबंध आर्थिक फायद्यासाठी ग्रामीण संसाधनांचे पद्धतशीरपणे शोषण करत आहेत. ग्रामीण जनतेला माहिती, तज्ज्ञता, कौशल्ये यांच्या अभावामुळे त्यांची जमीन, वाळू, माती, पाणी, वनस्पती, वनौषधी, झाडे आणि इतर

नैसर्गिक साधनसंपत्ती यांसारख्या साधनसंपत्तीचा नफेखोरीच्या हितसंबंधांद्वारे शोषण होत आहे.

ग्रामीण औद्योगिकीकरण:अर्थ:

उद्योग ही आस्थापना आहेत जी मोठ्या प्रमाणात वापरासाठी वस्तू तयार करतात. उद्योगांमुळे सर्वसामान्यांना रोजगार मिळतो. उद्योग देशाच्या आर्थिक विकासात योगदान देतात. ग्रामीण उद्योग हे ग्रामीण संसाधनांवर अवलंबून असतात आणि ते प्रामुख्याने स्थानिक पातळीवर उपलब्ध संसाधने, मानवी शक्ती आणि स्वदेशी किंवा घरगुती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापराद्वारे रोजगार निर्मिती करण्याच्या उद्देशाने सुरू केले असतात. लघुउद्योगांना “ग्रामोद्योग” किंवा “देश उद्योग” म्हणून संबोधले जाते. बेरोजगारी कमी करणे आणि वैयक्तिक आणि घरगुती कमाई वाढवणे हे त्याचे ध्येय आहे. यामध्ये आर्थिक आवश्यकता सामान्यतः लहान असतात.

सन १९६२ मध्ये जेव्हा नियोजन आयोगाने ग्रामीण उद्योग प्रकल्प कार्यक्रमाला मान्यता दिली तेव्हा प्रथमच “ग्रामीण उद्योग” हा वाक्यांश वापरला गेला. “ग्रामीण उद्योग” हा शब्दप्रयोग खादी, ग्रामोद्योग, हातमाग, हस्तकला, रेशीम उद्योग आणि ग्रामीण भागात वसलेले छोटे आणि सेवा व्यवसाय अशा प्रकारच्या उद्योगांना सूचित करतो, “असे नियोजन आयोगाने (१९८८) गावावरील एका अभ्यासात लिहिले आहे ग्रामीण औद्योगिकीकरणामध्ये खेड्यांमध्ये चालवल्या जाणाऱ्या बिगर-कृषी आर्थिक क्रियाकलापांचा समावेश होतो, ज्याचा आकार कुटुंबांपासून ते मोठ्या उद्योगांपर्यंत असतो. लघु-उत्पादन आणि प्रक्रिया उद्योग, तसेच असंख्य प्रकारच्या सेवा ही या उपक्रमांची उदाहरणे आहेत. अलिकडच्या वर्षांत घरगुती व्यवसाय कमी झाले आहेत, तर लघु-उद्योग, बिगर-घरगुती उद्योग वाढले आहेत. कुटीर व्यवसाय, जे अर्धवेळ कौटुंबिक श्रमावर अवलंबून आहेत, ते लघु-स्तरीय, पूर्ण-वेळ आणि विशेष ग्रामीण उद्योगांच्या तुलनेत अकार्यक्षम आहेत. नियोजनात ग्रामीण औद्योगिकीकरण महत्त्वाची भूमिका बजावते.

ग्रामीण औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व:

भारतासह बहुतेक उदयोन्मुख देशांमध्ये ग्रामीण श्रमशक्ती वेगाने वाढत आहे, तर नोकरीच्या शक्यता कमी होत आहेत. ग्रामीण भागातील गरीबी दूर करायची असेल तर, बिगरशेती रोजगाराचे पर्याय विकसित झाले पाहिजेत कारण कृषी विस्तारासाठी उपलब्ध जमीन दुर्मिळ होत चालली आहे. ग्रामीण भागातून महानगरात स्थलांतरित होणाऱ्या कामगारांच्या वाढत्या प्रवाहाला मोठ्या प्रमाणात शहरी उद्योगांना शोषून घेणे शक्य होणार नाही, शहराचा विकास आणि रचना पाहता. आपण शहरीकरणाची प्रक्रिया मंद केली पाहिजे, कारण, त्याचे सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणाम घडून येतात, जसे की रहदारी, प्रदूषण, जमिनीची वाढती किंमत इ. परिणामी, कृषी क्षेत्रातून उत्पादन आणि सेवा क्षेत्राकडे मजूर स्थलांतरित करणे गंभीर बनते. सेवा क्षेत्रातील रोजगार मर्यादित असल्यामुळे, ग्रामीण औद्योगिकीकरणाकडे, ग्रामीण भागातील गरिबांना, नोकऱ्या देणारे आणि पैसा पुरवण्याचे साधन म्हणून पाहिले जाते. ग्रामीण औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे:

४) **हलके उद्योग:** (अ) पशुखाद्य आणि चारा उद्योग, (ब) ग्रामीण भागातील घरांची मागणी पूर्ण करण्यासाठी इमारत आणि बांधकाम कार्यक्रमांचा विस्तार करणे, बिजागर, पडदे, दरवाजे आणि खिडक्याच्या चौकटी, आणि छप्पर घालण्याचे साहित्य यासारखे बांधकाम साहित्य तयार करणारे उद्योग (क) ग्रामीण पोलाद आणि लोखंडाचा वापर करून सुधारित कृषी अवजारे आणि यंत्रसामग्री.

ग्रामीण औद्योगिकीकरणाची आव्हाने:

१) तंत्रज्ञान बहुविधता:

तंत्रज्ञान बहुविधता ग्रामीण औद्योगिकीकरणात एक महत्त्वपूर्ण अडथळा आहे. एकीकडे आपल्याकडे हँड स्पिनिंग आहे आणि दुसरीकडे आपल्याकडे पॉवर स्पिनिंग, हँड लूमिंग आणि पॉवर लूमिंग आहे. अनेक ग्रामीण व्यवसाय, जसे की अन्न प्रक्रिया, इमारत, चामड्याच्या वस्तू, सुतारकाम, लोहार, कागद बनवणे, अन्न संरक्षण आणि प्रक्रिया, हे विविधता प्रदर्शित करतात. विशिष्ट प्रदेश केवळ लघुउद्योग (स्मॉल स्केल इंडस्ट्रीज) साठी बाजूला ठेवले पाहिजेत आणि ग्रामीण औद्योगिकीकरण वाढीसाठी, गुणवत्ता आवश्यकता, उत्पादन क्षमता आणि किमती अनुदाने यांचा विचार केला जाऊ शकतो.

२) रोजगाराचा प्रकार आणि स्वरूप:

ग्रामीण उद्योगाच्या प्रकारानुसार नोकरीच्या आवश्यकतांचे स्वरूप भिन्न असते. स्वयं-रोजगार, मजुरी-रोजगार, वेतन-सह-स्व-रोजगार इत्यादी उदाहरणे आहेत. परिणामी, ग्रामीण उद्योग उभारताना रोजगाराच्या पॅटर्नचा विचार करणे आवश्यक आहे.

३) ग्रामीण उद्योजकांमध्ये व्यवस्थापकीय आणि उद्योजकीय कौशल्ये:

ग्रामीण उद्योगांमध्ये व्यवस्थापकीय आणि उद्योजकीय कौशल्याचा सामान्यतः अभाव आहे. तळागाळातील तांत्रिक मनुष्यबळाच्या अभावामुळे विकेंद्रित औद्योगिकीकरणासाठी अडथळा निर्माण होतो. गावातील कारागीर आणि उद्योजकांना, व्यवस्थापनाची विविध कौशल्ये निर्माण करणे आवश्यक आहे.

४) क्रेडिटवर प्रवेश:

संस्थात्मक पत मिळवणे ही लहान उद्योजकांसाठी नेहमीच समस्या असते. बहुतांश ग्रामीण उद्योगांना आर्थिक स्रोतांची कमतरता भासत आहे. जागतिकीकरणामुळे शहरी उद्योजक आणि रिअल इस्टेट मार्केटकडे क्रेडिट सिस्टीममध्ये बदल होत असून ते ग्रामीण उद्योजकांना पतसंकटात ठेवत आहे.

५) विपणन पायाभूत सुविधा:

ग्रामीण उद्योजकांच्या उत्पादनांचे विपणन ही एक प्रमुख समस्या आहे. जोपर्यंत ग्रामीण वस्तू नेहमीच्या पुरवठा साखळीत प्रवेश करत नाहीत तोपर्यंत त्यांना बाजारपेठ मिळू शकणार नाही. परिणामी, मजबूत ग्रामीण विपणन पायाभूत सुविधांशिवाय, ग्रामीण औद्योगिकीकरण पूर्णपणे अपयशी ठरेल.

६) ग्रामीण उद्योगांची व्याख्या:

जागतिकीकरणाच्या दृष्टीकोनातून ग्रामीण उद्योगांची व्याख्या करणे महत्त्वाचे आहे. लघुउद्योगाची १९७९ ची संकल्पना संस्थात्मक ग्रामोद्योगांना लागू होत नाही. या उद्योगांमध्ये एकूण गुंतवणूक वाढली असली तरी दरडोई गुंतवणूक मात्र वाढलेली नाही.

७) भूमिकेची स्पष्टता:

लघु आणि कुटीर व्यवसायांमध्ये राष्ट्रीय आणि राज्य सरकारांच्या भूमिका स्पष्टपणे परिभाषित केल्या पाहिजेत. केंद्र सरकार, केंद्रीय अनुदानित योजनेतर्गत रेशीम, खादी आणि हस्तकला यासारखे विविध उद्योग घेते. दुसरीकडे राज्य सरकार, यांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी घेत आहे. दुसऱ्या मार्गाने सांगायचे तर, केंद्र सरकारने या व्यवसायांना रोख रक्कम, कर सूट आणि धोरणात्मक समर्थन पुरवले, तर राज्यांनी अंमलबजावणी हाताळली. दुसरीकडे, राज्य सरकारे, त्याला प्रोत्साहन देणे ही संधीय सरकारची जबाबदारी आहे असे मानताना दिसते. परिणामी, केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या भूमिकेत स्पष्टतेचा अभाव आहे.

७.६ राष्ट्रीय वस्तूनिर्माण धोरण २०११

भारताच्या आर्थिक वृद्धीमध्ये सेवा क्षेत्राचे योगदान ६२ टक्के पेक्षा जास्त आहे. औद्योगिक क्षेत्राचे म्हणजेच वस्तूनिर्माण क्षेत्राचे योगदान १५ ते १६ टक्के च्या आसपास आहे. पण हेच प्रमाण चीनमध्ये ४२ टक्के एवढे आहे. जर वस्तूनिर्माण वाढले तर रोजगार निर्मातीला चालना मिळत असते चीन, कोरिया, हांगकांग, सिंगापूर, ताइवान या विकसित देशांचा विकास विनिर्माण क्षेत्रामुळे झाला आहे, या ठीकाणी अधिकाधिक नवप्रवर्तनाचा वापर केला जात आहे. त्यामुळे भारतात सुध्दा वस्तूनिर्माण क्षेत्रात वाढ करण्यासाठी ४ नोव्हेंबर २०११ मध्ये राष्ट्रीय विनिर्माण धोरण घोषित केले.

राष्ट्रीय विनिर्माण/वस्तूनिर्माण धोरण २०११, ची उद्दीष्ट्ये:

१. विनिर्माण क्षेत्रात प्रतिवर्षी १२ ते १४ टक्के वृद्धी घडवून आणणे.
२. एकूण राष्ट्रीय उत्पादनातील १६ टक्के असलेला वस्तूनिर्माणाचा सहभाग २०२२ पर्यंत २५ टक्के पर्यंत नेणे.
३. वस्तूनिर्माण क्षेत्रात २०२२ पर्यंत १० कोटी रोजगार निर्माण करणे.
४. ग्रामीण भागातून शहराकडे आलेले श्रमिक व शहरातील गरीबांना कौशल्य आधारीत प्रशिक्षण देणे.
५. स्थानिक वस्तूनिर्माण व औद्योगिक गहनतेला महत्त्व देणे.
६. जागतिक स्पर्धाक्षमता वाढविणे.

७. सातत्यपूर्ण विकास घडवून आणणे.
८. पर्यावरणाला संतुलित अवस्थेत ठेवणे.

राष्ट्रीय विनिर्माण/वस्तुनिर्माण धोरण २०११, च्या तरतुदी:

१. लघु व कुटीर उद्योगांना महत्त्व देण्यात आले. सध्या लघु व कुटीर उद्योगांचा उत्पादनात वाटा ४५ टक्के एवढा आहे.
२. पर्यावरण पुरक उद्योगांना चालना देण्यात आली.
३. दिल्ली -मुंबई औद्योगिक कोरिडोरला चालना देण्यात आली.
४. वित्तीय साहाय्याची उपलब्धता करण्यात आली.
५. राष्ट्रीय गुंतवणूकीला प्राधान्य देण्यात आले.
६. परकिय गुंतवणूकीला चालना देण्यात आली.
७. व्यावसायिक नियमांचे उदारीकरण करण्यात आले.
८. गुणवत्तेला चालना देण्यात आली.
९. नवप्रवर्तनाला महत्त्व देण्यात आले.
१०. औद्योगिक प्रक्रीयेत भागधारकांचा समावेश करण्यात आला.
११. सार्वजनिक उद्योगांना चालना देण्यात आली., उदा. संरक्षण, विज.
१२. प्रशासकीय सुधारणांना चालना देण्यात आली.
१३. बाजारविशयक सुविधांना प्राधान्य देण्यात आले.
१४. कौशल्य विकासाची उपलब्धता करण्यात आली.
१५. माहिती तंत्रज्ञानाला चालना देण्यात आली.
१६. स्पर्धात्मक फायदे देणाऱ्या उद्योगांना चालना देण्यात आली, उदा. वाहतूक उद्योग, औषध निर्मिती, औषधी साधने.
१७. महत्त्वाच्या उद्योगांचा विकास करण्यात आला, उदा. हवाई, जलवाहतूक, माहिती तंत्रज्ञान, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, संदेशवहनाची साधने, सौरऊर्जा.
१८. भांडवली वस्तूंना चालना देण्यात आली, उदा. यंत्रे, अवजड उद्योग, विद्युत उपकरणे, खाणी.

१९. रोजगारभिमुख उद्योगांना चालना देण्यात आली., उदा. कापड उद्योग, चामडे वस्तू व पादत्राणे, आभूषणे व अलंकार, अन्न प्रक्रिया.

देशातील औद्योगिक क्षेत्राला चालना देण्याच्या उद्देशाने निर्माण केलेले हे एक सर्वसमावेशक धोरण आहे. सामाजिक व आर्थिक विकास घडून आणण्यासाठी राष्ट्रीय वस्तूनिर्माण धोरण २०११, अधिक प्रभावी ठरले आहे. या धोरणामुळे आर्थिक व रोजगार संधी मिळवण्यास मदत झाली आहे. भारतात युवा वर्ग म्हणजे कार्यकारी लोकसंख्या ६० टक्के पेक्षा जास्त आहे. त्यांचा वापर अधिक प्रभावीपणे करण्यासाठी राष्ट्रीय वस्तूनिर्माण धोरण २०११ खुप महत्त्वाचे ठरले आहे, हे दिसून येते.

७.७ अलिकडील काळातील भारतातील औद्योगिक वृद्धी

अलिकडील काळात सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा खाजगी क्षेत्राला भर देण्यात येत आहे, कारण कार्यक्षमतेचा विचार केला तर सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा खाजगी क्षेत्राची कार्यक्षमता अधिक वाढीस लागली गेली आहे. उपलब्ध साधनसामुग्रीचा पर्याप्त वापर खाजगी क्षेत्रातून होत असताना दिसून येत आहे, तसेच सरकार सुध्दा आपली जबाबदारी कमी करण्यासाठी वेगवेगळ्या मार्गांचा वापर करत आहे. निर्गुतवणूकीच्या माध्यमातून सरकार आपली गुंतवणूक कमी करत आहे. बाजार यंत्रणा खुली करण्यावर व उदारीकरणावर सरकारचा कल पाहावयास मिळतो. भारतातील औद्योगिक वाढीची अलिकडील काळातील प्रवृत्ती पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. औद्योगिक परवाना पध्दती कमी करण्यावर भर देण्यात आला आहे.
२. खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात आले आहे.
३. निर्गुतवणुक धोरणाला अधिक महत्त्व व प्राधान्य देण्यात आले आहे.
४. परकीय खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यात आले आहे.
५. उद्योगांचे खाजगीकरण करण्याकडे अधिक कल दिसते.
६. जागतिकीकरणातून व्यापक भूमिका स्वीकारली आहे, हे पाहावयास मिळते.
७. पायाभूत विकासाला चालना मिळत आहे.
८. अवजड व भांडवली वस्तूंच्या उद्योगांचा विकास होताना दिसून येतो.
९. उद्योगांचे विकेंद्रीकरण करण्यावर भर देण्यात आला आहे.
१०. व्यवस्थापन ही प्रक्रीया अधिक प्रभावी होताना दिसून येते.
११. आयात पर्यायीकरण व परकीय चलनाची बचत होत आहे.
१२. उपलब्ध साधनसामुग्रीचा कार्यक्षम वापर होत आहे.
१३. बाजारपेठांच्या विस्ताराची व्यापक प्रवृत्ती वाढत आहे.

१४. वस्तूंच्या गुणवत्तेकडे अधिक भर दिला जात आहे
१५. शेती आधारित उद्योगांत घटीची प्रवृत्ती दिसून येत आहे.
१६. औद्योगिक निर्यातीत मर्यादीत वृद्धी पहावयास मिळते.
१७. औद्योगिक परवाना पध्दतीत घटीची प्रवृत्ती दिसून येते.
१८. औद्योगिक नियम व प्रक्रीयेचे सुलभीकरण झाले आहे.
१९. कौशल्यशिल श्रमिकांना प्राधान्य देण्यात आले आहे.
२०. उच्च आधुनिक प्रक्रीयेतून उत्पादनात वाढ करण्यावर भर आहे.

वरिल बाबींद्वारे अलिकडील काळातील औद्योगिक कल व वाढीची प्रवृत्ती अधिक स्पष्ट होताना दिसून येते. शेती व सेवा क्षेत्राला आधार देण्यात औद्योगिक क्षेत्राची बाजू खुप महत्त्वपूर्ण आहे, औद्योगिक क्षेत्राच्या वाढीमुळे रोजगाराला सुध्दा चालना मिळत आहे, उत्पादन व उपभोग प्रक्रीया अधिक प्रभावी होत चालली आहे, उद्योग वेगवेगळी नाविण्यता आणून बाजारातील आपले स्थान टिकवण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येत आहेत, कारण ग्राहक हा नेहमीच गुणवत्तेला व नाविण्याला प्राधान्य देत असतो, हे दिसून येते.

७.८ सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु उद्योगांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. नियोजन काळात लघुउद्योगांसाठी प्रयत्न करण्यात आले. लघुउद्योगांमुळे उत्पादन, गुंतवणूक यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. लघुउद्योगांच्या समस्या सोडवण्यासाठी सरकार सातत्याने प्रयत्न करत आहे. ग्रामीण उद्योगांमध्ये खादी उद्योग, भरड धान्य प्रक्रीया उद्योग, तेलबिया प्रक्रीया, अखाद्यतेल आणि साबण, चमडा उद्योग, हाताने बनवलेला कागद, मध निर्मीत्ती, काचेची व इतर भांडी, गुळ व खांडसरी. शहरांमधील मजुरीच्या नोकऱ्यांच्या शोधात ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर लक्षात घेता, ग्रामीण औद्योगिकीकरण लक्षणीय आहे. शेतीच्या कमी पगारामुळे लोक उद्योगात स्थलांतरीत होत आहेत. भारत सरकार, शेतकऱ्यांना, कृषी उत्पादन व्यवहार्य आणि फायदेशीर बनवण्यासाठी मदत करते, त्याच बरोबर कृषी क्षेत्रातील गर्दी कमी करण्यासाठी ग्रामीण औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन देते. कच्च्या मालापासून ते मार्केटिंग मदतीपर्यंत, भारत सरकारकडे ग्रामीण औद्योगिकीकरणाला मदत करणाऱ्या अनेक संस्था आहेत. भारताच्या जागतिकीकरण आणि मुक्त-बाजार अर्थव्यवस्थेत उद्योगांचे स्थान महत्त्वाचे आहे, हे दिसून येते.

७.८ प्रश्न

१. नविन औद्योगिक धोरण १९९१ सविस्तर स्पष्ट करा.
२. निर्गुंतवणूक धोरण ही संकल्पना स्पष्ट करा.
३. लघु उद्योगांची भूमिका सांगून त्यांच्या समस्या स्पष्ट करा.

४. ग्रामीण औद्योगिकीकरणचा अर्थ, महत्त्व, भूमिका, प्रकार, आव्हाने स्पष्ट करा.
५. राष्ट्रीय वस्तुनिर्माण धोरण २०११ स्पष्ट करा.
६. टिपा लिहा:
  १. नविन औद्योगिक धोरण २०१२.
  २. अलिकडील काळातील भारतातील औद्योगिक वृद्धी.

*****

munotes.in

भारतातील औद्योगिक विकास - २

घटक रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका
- ८.३ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे-तोटे
- ८.४ भारतातील औद्योगिक वित्त
- ८.५ सारांश
- ८.६ प्रश्न

८.० उद्दिष्टे

- भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका समजावून घेणे.
- बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे-तोटे जाणून घेणे.
- भारतातील औद्योगिक वित्तप्रणाली अभ्यासणे.

८.१ प्रस्तावना

बहुराष्ट्रीय कंपनी हा एक व्यवसाय आहे जो देशाबाहेर चालतो जिथे तिची स्थापना झाली. जागतिक कॉर्पोरेशनचे मुख्यालय एका देशात असते, परंतु ते इतर देशांमध्ये व्यवसाय करतात, ज्यांना यजमान देश म्हणून संबोधले जाते. उदा. पेप्सी आणि कोका-कोला यांचे मुख्यालय युनायटेड स्टेट्समध्ये असूनही ते जागतिक स्तरावर कार्यरत आहेत. 'अलौकिक कंपन्या' किंवा 'ट्रान्सनॅशनल कंपन्या' ही बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची इतर नावे आहेत. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सुरुवातीपासूनच बहुराष्ट्रीय कंपन्या अस्तित्वात आहेत आणि विकसनशील देशांच्या आर्थिक आणि औद्योगिक विकासात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी योग्य वेळी, योग्य प्रमाणात आणि वाजवी परिस्थितीवर पैसा उपलब्ध असणे महत्त्वाचे आहे. संतुलित पद्धतीने औद्योगिक विकासाला चालना मिळाली पाहिजे. प्रस्तूत प्रकरणात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे-तोटे, भारतातील औद्योगिक वित्त यांची माहिती घेणार आहोत.

८.२ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका

एक बहुराष्ट्रीय कंपनी म्हणजे अशी कंपनी किंवा फर्म किंवा उद्योग आहे ज्याचे मुख्यालय अमेरीका, ब्रिटन, जर्मनी, जपान इ. विकसित देशात असते. तसेच त्या विकसित व विकसनशिल देशात कार्यरत असतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आशिया, आफ्रिका, लॅटीन अमेरीका, आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, दक्षिण अमेरीकेत प्रवेश केला आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या खनन, चहा, रबर, कॉफी, कोको, वृक्षारोपण, तेल काढणे, घरगुती उत्पादने, निर्यात वस्तू इ. क्षेत्रात कार्यरत आहेत त्यांच्या कार्यामध्ये बँकिंग, विमा, जलवाहतूक, हॉटेल इ. सेवा सुध्दा येतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जागतिक गुंतवणूक, उत्पादन, व्यापार, वित्त, तंत्रज्ञान यावर वर्चस्व निर्माण केले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका पुढीलप्रमाणे:

१. **रोजगार निर्मिती:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या त्यांच्या यजमान राष्ट्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात नोकऱ्या निर्माण करतात. उच्च बेरोजगारी दर असलेल्या देशांसाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा हा एक महत्त्वपूर्ण फायदा आहे.
२. **परकीय पैशाचा स्वयंचलित प्रवाह:** बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन उद्योगांमध्ये देशांच्या जलद विकासासाठी अत्यंत आवश्यक भांडवल आणतात. खरं तर, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या प्रवेशाचा परिणाम स्वयंचलित होतो.
३. **परदेशी भांडवलाचा ओघ:** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या प्रवेशामुळे भारताला अब्जावधी डॉलरची आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक प्राप्त झाली आहे.
४. **निष्क्रिय संसाधनांचे प्रभावी वापर:** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे त्यांच्या प्रगत तांत्रिक ज्ञानामुळे यजमान देशांच्या निष्क्रिय भौतिक आणि मानवी संसाधनांचा प्रभावीपणे वापर करू शकतात. यजमान देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न यामुळे वाढते.
५. **आर्थिक स्थितीत सुधारणा:** बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन यजमान देशांना त्यांची निर्यात वाढविण्यात मदत करतात. परिणामी, ते यजमान देशाला त्याची देयके शिल्लक सुधारण्यात मदत करतात.
६. **तांत्रिक विकास:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या हे खरे तर एका देशातून दुसऱ्या देशात तांत्रिक विकासाचे हस्तांतरण करण्याचे साधन आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा परिणाम म्हणून गरीब यजमान देश तांत्रिकदृष्ट्या वाढू लागतात.
७. **व्यवस्थापन विकास:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या अत्याधुनिक व्यवस्थापन पद्धती वापरतात. कर्मचारी व्यापक व्यवस्थापन संशोधन करतात. काही मार्गांनी, ते सर्वात अद्ययावत व्यवस्थापन सिद्धांत वापरून व्यवस्थापनाच्या व्यावसायिकीकरणात मदत करतात. यामुळे यजमान देशांमध्ये व्यवस्थापकीय विकास होतो.
८. **स्थानिक मक्तेदारीचा अंत:** जेव्हा बहुराष्ट्रीय कंपन्या बाजारात प्रवेश करतात तेव्हा ते यजमान देशांमध्ये स्पर्धा निर्माण करतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्थानिक मक्तेदारांच्या शोषणात्मक वर्तनाचा अंत करतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, खरेतर, देशांतर्गत व्यवसायांना त्यांची कार्यक्षमता आणि गुणवत्ता वाढवण्यास भाग पाडतात. बहुराष्ट्रीय

कंपन्यांनी निर्माण केलेल्या स्पर्धेच्या धोक्यामुळे, अनेक भारतीय उद्योगांनी प्ेव - १००० गुणवत्ता प्रमाणपत्रे प्राप्त केली आहेत.

९. **राहणीमानाचा दर्जा वाढवणे:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या उच्च-गुणवत्तेची उत्पादने आणि सेवा वितरीत करून यजमान राष्ट्रांमधील लोकांचे जीवनमान सुधारण्यात योगदान देतात.
१०. **आंतरराष्ट्रीय बंधुता आणि संस्कृतीचा प्रचार:** बहुराष्ट्रीय कंपन्या विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थांना जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांद्वारे जगभरात बंधुत्व आणि संस्कृती तसेच जागतिक शांतता आणि समृद्धी वाढवतात.

अषाप्रकारे भारतीय अर्थव्यवस्थेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका दिसून येते, बहुराष्ट्रीय कंपन्या सामान्यतः यजमान राष्ट्रांकडून कमी किमतीचा कच्चा माल आणि कामगार मिळवतात, विशेषतः जेव्हा असे देश विकसनशील अर्थव्यवस्था असतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या यजमान देशांमध्ये विक्री करून त्यांच्या मालाची बाजारपेठ वाढवून त्यांची कमाई वाढवू शकतात. ते सहसा भरपूर पैसे कमावतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या अनेक देशांमध्ये कार्य करून आणि उच्च-गुणवत्तेच्या सेवा प्रदान करून जगभरात सद्भावना निर्माण करतात, ज्याचा ते दीर्घकाळात फायदा घेऊ शकतात.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे उदाहरणे:

नेस्ले, हिंदुस्थान लिव्हर, पिटर इंग्लंड, फिलीप्स, कोकोकोला, पेप्सी, टोयाटो मोटर्स, तोषिबा, सोनी, सुझुकी, युनिलिव्हर, रिबॉक, होंडा, एम.आर.एफ., सीएट, एल.जी, सॅमसंग, बी.पी.एल, कोलगेट, जनरल मोटर्स.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रकार, वर्गिकरण: बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे तीन भागात वर्गिकरण केले जाते:

१. बहुराष्ट्रीय सेवा कंपन्या.
२. बहुराष्ट्रीय उत्पादन कंपन्या.
३. बहुराष्ट्रीय व्यापारी कंपन्या.

८.३ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे-तोटे

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे:

१. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे पायाभूत सुविधांचा विकास झाला आहे.
२. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे भांडवल व गुंतवणूकीत वाढ होण्यास मदत झाली आहे.
३. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे संशोधन व विकास चालना मिळाली आहे, तसेच आर्थिक स्थैर्य निर्माण होण्यास मदत झाली आहे.

४. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे रोजगाराच्या संघीत वाढ झाली आहे.
५. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे साधनसामुग्रीचा पर्याप्त वापर होत आहे.
६. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे आंतराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होत आहे.
७. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे मत्केदारी संपूश्टात येते.
८. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे उत्पादनाचा दर्जा सुधारतो.
९. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे निर्यातीत वाढ व आयातीत घट झाली आहे.
१०. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे आधुनिक तंत्रज्ञानात वाढ व तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण झाले आहे.
११. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे कृशी व औद्योगिक विकास/आधारभूत संरचनेचा विकास झाला आहे.
१२. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे शिक्षण व शिक्षणाचे लाभ मिळतात.
१३. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे स्पर्धात्मकतेत वाढ/स्पर्धा निर्माण होते.
१४. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे लोकांचे राहणीमान उंचावण्यास मदत झाली आहे.
१५. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे एकत्रिकरण करण्यास मदत झाली आहे.
१६. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे नविन कौशल्यांचा फायदा मिळत आहे.
१७. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे प्रचंड विक्री व्यवस्था निर्माण झाली आहे.
१८. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे नविन दृश्टीकोन व संस्कृती तयार होत आहे.
१९. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे सामाजिक व मानसिक पीरवर्तन घडून येत आहे.
२०. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे बाजारपेठांच्या विकासाला चालना मिळत आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्याचे तोटे:

१. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे स्थानिक कर्तृत्वाकडे दुर्लक्ष होत आहे.
२. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे देशांतर्गत बाजारावर नियंत्रण प्रस्थापित होत आहे.
३. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे प्रादेशिक विषमता निर्माण झाली आहे.
४. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे आर्थिक धोक्याची भिती निर्माण झाली आहे.
५. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे देशाच्या सार्वभौमत्त्वार हस्तक्षेप निर्माण झाले आहे.
६. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे अधिकतम नफा मिळविण्यावर भर देत आहेत.
७. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे कर चुकवेगिरी वाढीस लागली आहे.

८. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे देशी उद्योगांची पिछेहाट झाली आहे.
९. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे वाढीव किंमतीची समस्या निर्माण झाली आहे.
१०. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे सामाजिक जबाबदारी व न्यायाला डावलले जात आहे.
११. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे घातक स्पर्धा निर्माण झाली आहे.
१२. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांद्वारे श्रीमंत लोकांसाठी वस्तू निर्मिती केली जाते.
१३. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये मोठ्या पगारावर नसलेले प्रशासक नेमले जातात.
१४. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे वसाहतवाद व साधनसंपत्तीचा अमर्याद वापर होत आहे.
१५. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे स्थानिक उत्पादक व उपभोक्ता दोहोंस हानी होत आहे.
१६. बहुराष्ट्रीय कंपन्यां भांडवलप्रधान तंत्रज्ञानावर भर देत आहेत.
१७. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांद्वारे सदोश उत्पादनांची विक्री होण्याची शक्यता असते.
१८. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा उच्च दर्जाच्या प्रशिक्षणास नकार असतो.
१९. बहुराष्ट्रीय कंपन्यां कालबाह्य यंत्रे व तंत्रज्ञान वापरण्याची शक्यता असते.
२०. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे संस्कृतीवर आघात बसत आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यां महत्तम नफा मिळविण्यासाठी प्रयत्न करत असतात. त्यांचा सामाजिक न्याय व नैतिकतेशी संबंध नसतो. त्या प्रत्येक देशात पगारी व्यवस्थापकाची नेमणूक करत असतात, पण त्या व्यवस्थापकांना धोरणे ठरविणे, निर्णय घेणे इत्यादी बाबतचे अधिकार नसतात. हे स्वरूप हे अल्पविक्रताधिकाराचे असते. तांत्रिक व वित्तीय श्रेष्ठत्व, नवीन वस्तूंचा शोध इत्यादी कारणाने त्या टिकून असतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यां विकसनशील देशात आल्या आसता उद्योगांशी ६०% ४० टक्के प्रमाणात एकत्रित काम करण्यावर भर दिला पाहिजे. त्यात देशी उत्पादनांना चालना देणे, स्थानिक नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा पुरेपुर वापर करणे या वरही भर दिला पाहिजे. अनेक वर्षांच्या अभ्यासानुसार, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा यजमान देशांवर कोणताही फायदेशीर किंवा नकारात्मक प्रभाव नाही. हे खरे आहे की, उदयोन्मुख देशांमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यां महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ते अधिक रोजगाराच्या संधी देऊ शकतात, कामगारांना प्रशिक्षित करू शकतात आणि मोठ्या श्रमशक्तीसाठी उच्च-स्तरीय कौशल्यांच्या विकासास उत्तेजन देऊ शकतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा जीडीपी वाढ आणि भांडवल निर्मिती तसेच गरिबी कमी करण्यातही योगदान देत आहेत. दुसरीकडे, बहुराष्ट्रीय कंपन्यां, प्रदूषण किंवा मानवी हक्कांच्या उल्लंघनासाठी जबाबदार ठरत आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या समीक्षकांचा असा दावा आहे की बहुराष्ट्रीय कंपन्यां या लवचिक पर्यावरणीय कायदे असलेल्या विकसनशील राष्ट्रांचा शोध घेऊन आणि उत्पादक क्षेत्रात गुंतून त्यांचा उत्पादन खर्च कमी करण्याचा प्रयत्न करतात, हे दिसून येते.

८.४ भारतातील औद्योगिक वित्त

“औद्योगिक वित्त” याचा अर्थ उद्योगांना वस्तू आणि सेवांच्या निर्मितीशी संबंधित क्रिया पार पाडण्यासाठी आवश्यक असलेल्या विविध प्रकारच्या वित्तपुरवठ्यांच्या समन्वयाचा संदर्भ आहे. इमारतींचे बांधकाम, मशीन खरेदी, बदली आणि कच्च्या मालाची खरेदी ही सर्व उत्पादन क्रियाकलापांची उदाहरणे आहेत. या क्रियाकलापांसाठी तीन प्रकारचे वित्त आवश्यक आहे: अ) दीर्घकालीन वित्त, ब) मध्यम-मुदतीचे वित्त क) अल्पकालीन वित्त.

औद्योगिक वित्त: संकल्पना:

औद्योगिक वित्त हे कंपनीचे जीवनमान मानले जाते. पुरेशा गुंतवणुकीशिवाय औद्योगिक प्रगती होणे अशक्य आहे. योग्य गुंतवणुकीच्या कमतरतेमुळे भारताच्या औद्योगिक विकासाला महत्त्वपूर्ण स्थान आणि आकार मिळू शकले नाही. त्यांच्या निश्चित भांडवली खर्चाच्या गरजा तसेच त्यांच्या खेळत्या भांडवलाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी, उद्योगांना अल्प व मध्यम आणि दीर्घकालीन वित्तपुरवठा आवश्यक असतो.

आधुनिक औद्योगिक विकासावर अनेक घटकांचा प्रभाव आहे. औद्योगिक अंतर्गत आणि बाह्य प्रभाव अंदाजे दोन गटांमध्ये विभागले गेले आहेत. अंतर्गत प्रभाव असे आहेत जे व्यवस्थापनाद्वारे नियंत्रित केले जाऊ शकतात. उदा. एखाद्याचे स्वतःचे वित्त स्रोत, जमीन, श्रम, भांडवल आणि उद्योजकता गुणवत्ता ही सर्व उदाहरणे आहेत. बाह्य पैलू म्हणजे व्यवस्थापनाच्या नियंत्रणाबाहेरील बाबी, यामध्ये वित्तपुरवठा उपलब्धता आणि स्रोत, पैसा आणि भांडवली बाजाराची कार्यक्षमता, पायाभूत सुविधा आणि नैसर्गिक संसाधने हे सर्व घटक एकमेकांशी जोडलेले आहेत. निधीची उपलब्धता हा या घटकांपैकी सर्वात आवश्यक घटक आहे. औद्योगिक क्षमता किती वाढवता आणि सुधारली जाऊ शकते यावर त्याचा प्रभाव पडतो. याचे कारण असे की, एकट्या वित्ताने कोणतीही औद्योगिक विकासाची समस्या सोडवता येत नसली, तरी वित्त हे घटकांच्या खरेदीमध्ये नक्कीच मदत करू शकतात. वित्त हे हुशारीने वापरल्यास औद्योगिक विकासाला चालना मिळू शकते. परिणामी, औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी योग्य वेळी, योग्य प्रमाणात आणि वाजवी परिस्थितीवर पैसा उपलब्ध असणे महत्त्वाचे आहे, कारण, औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी वाजवी परिस्थिती महत्त्वाची असते.

औद्योगिक वित्ताचे स्रोत/मार्ग: संकल्पना:

भारतातील खालील काही प्रमुख स्रोत आहेत, ज्यातून भारतीय उद्योगांना त्यांचे आवश्यक वित्त नियमितपणे मिळत आहे:

१. शेअर्स आणि डिबेंचर्स:

भारतात, कंपनीच्या भांडवलाची मोठी टक्केवारी सामान्यतः शेअर्स विकून उभी केली जाते. कंपनीचा भांडवली बाजारातही डिबेंचर्स जारी करतात, अलिकडच्या वर्षांत परिवर्तनीय डिबेंचर मोठ्या प्रमाणात सामान्य होत आहेत.

२. सार्वजनिक ठेवी:

सामान्य लोकांकडून जमा केलेल्या ठेवी हे औद्योगिक निधीचे दुसरे रूप आहे. अहमदाबादमधील कापड उद्योगाची स्थापना मुख्यतः सार्वजनिक ठेवींवर झाली. त्याशिवाय मुंबई कॉटन मिल्स आणि सोलापूर कॉटन मिल्स आहेत. आसाम आणि बंगालच्या चहाच्या बागांनीही सार्वजनिक ठेवीद्वारे पुरेसे स्थिर भांडवल उभारले आहे. अलिकडच्या वर्षांत अनेक औद्योगिक उपक्रमांनी एक ते तीन वर्षांसाठी सार्वजनिक ठेवींना आकर्षक व्याजदराने आमंत्रित केले आहे. या स्रोतातील सर्वात मोठी त्रुटी म्हणजे ही गुंतवणूक कधीही काढली जाऊ शकते, त्यामुळे दीर्घकालीन गुंतवणुकीसाठी सार्वजनिक ठेवी योग्य नाही.

३. व्यावसायिक बँका:

व्यापारी बँका देखील स्टॉकद्वारे समर्थित आणि व्यवस्थापकीय एजंटच्या पूरक हमीद्वारे समर्थित अल्प-मुदतीची रोख-क्रेडिट कर्जे बनवत आहेत. सर्वसाधारणपणे, व्यावसायिक बँका प्रगत कर्जे, ओव्हरड्राफ्ट आणि सरकारी सिक्युरिटीज आणि स्टॉकद्वारे सुरक्षित केलेल्या कॅश क्रेडिट सुविधांच्या स्वरूपात व्यवसायांच्या खेळत्या भांडवलाच्या गरजा भागवण्यासाठी कर्जे देतात. आयडीबीआयच्या स्थापनेपासून, व्यावसायिक बँका उद्योगांना मध्यम मुदतीचे कर्जे देत आहेत.

४. स्वदेशी बँकर्स:

भारतात, स्थानिक बँकर्स संकटाच्या काळात उद्योगांना महत्त्वपूर्ण मदत करत आहेत. शहरी भागातील लहान आणि मध्यम आकाराचे व्यवसाय स्थानिक बँकर्सकडून पुरेसे वित्तपुरवठा प्राप्त करण्यास सक्षम आहेत. तथापि, हे देशी बँकर्स अशा कर्जांवर वारंवार उच्च व्याजदर आकारतात.

५. मुदत-कर्ज देणाऱ्या संस्था:

वर नमूद केलेले वित्त स्रोत मर्यादित असल्यामुळे, या उद्योगांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी, त्यांना कर्ज देण्यासाठी अनेक मुदत कर्ज देणाऱ्या संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया ; ष्ब्द्ध, इंडस्ट्रियल क्रेडिट अँड इन्व्हेस्टमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया ; ष्ब्द्ध, इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया ; ष्ब्द्ध, भारतीय औद्योगिक पुनर्रचना महामंडळ ; ष्ब्द्ध, तसेच राज्य वित्तीय महामंडळे आणि राज्य औद्योगिक विकास कॉर्पोरेशन, याशिवाय, भारतीय आयुर्विमा महामंडळ ; ष्ब्द्ध आणि युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया या सर्व भारतीय व्यवसायांना मोठ्या प्रमाणात निधी पुरवतात, अलीकडच्या काळात या औद्योगिक वित्तपुरवठ्याचे प्रमुख स्रोत बनले आहेत.

अ. इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया:

ही बँक देशाच्या औद्योगिक विकासाला मदत करण्यासाठी वित्त आणि इतर सेवा देते. ही बँक नवीन बांधकाम, तसेच आधुनिकीकरण, विकास आणि विविधीकरणासाठी दीर्घकालीन

वित्तपुरवठा करते. आपल्या कॉर्पोरेट क्लायंटच्या विविध मागण्या पूर्ण करण्यासाठी ही कार्य करते. उपकरणे वित्त, मालमत्ता क्रेडिट आणि कॉर्पोरेट कर्ज यांसारखी कार्य ही बँक करते.

ब. इंडस्ट्रियल क्रेडिट अँड इन्व्हेस्टमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लिमिटेड:

विलीनीकरण आणि अधिग्रहणांना सबसिडी यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये एकत्रीकरण सुलभ करण्यात मदत झाली. मे २००२ पासून, संपूर्ण विक्री आणि किरकोळ विक्रीसह इंडस्ट्रियल क्रेडिट अँड इन्व्हेस्टमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लिमिटेड समूहाचे वित्तपुरवठा आणि बँकिंग व्यवसाय एकाच फर्ममध्ये विलीन केले गेले आहेत.

क. स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया:

ही बँक लघुउद्योग क्षेत्राला पुनर्वित्त, डिस्काउंटिंग लाइन्स आणि संसाधन समर्थन यंत्रणा प्रदान करण्यासाठी बँका आणि राज्य-स्तरीय वित्तीय संस्थांचे नेटवर्क वापरते. ही बँक औद्योगिक क्षेत्राच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी थेट वित्तपुरवठा देखील करते.

ड. इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लिमिटेड:

प्रकल्प वित्त, वित्तीय सेवा आणि व्यवसाय सल्लागार सेवा ही बँक देत असते. ही बँक गुंतवणूकदाराना उद्यम भांडवल सेवा प्रदान करते.

इ. इंडस्ट्रियल इन्व्हेस्टमेंट बँक ऑफ इंडिया लिमिटेड:

इंडस्ट्रियल इन्व्हेस्टमेंट बँक ऑफ इंडिया लिमिटेड ही व्यवसायांना अनेक आर्थिक उपाय पुरवते, ज्यामध्ये प्रकल्प वित्त, अल्पकालीन नॉन-प्रोजेक्ट अॅसेट, कार्यरत भांडवल आणि इतर अल्प-मुदतीची कर्जे यांचा समावेश आहे.

फ. इन्फ्रास्ट्रक्चर डेव्हलपमेंट फायनान्स कंपनी लिमिटेड:

इन्फ्रास्ट्रक्चर डेव्हलपमेंट फायनान्स कंपनी लिमिटेडची स्थापना १९९७ मध्ये, नाविन्यपूर्ण उत्पादने आणि प्रक्रियांद्वारे व्यावसायिकदृष्ट्या व्यवहार्य पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये खाजगी भांडवलाचा प्रवाह सुलभ करण्याच्या उद्देशाने एक विशेष संस्था म्हणून करण्यात आली.

त. इंडस्ट्रियल रिकन्स्ट्रक्शन बँक ऑफ इंडिया:

आजारी उद्योगांना त्यांच्या पायावर उभे राहण्यास आणि बाजारपेठेत स्पर्धा करण्यास मदत करणे हे या बँकेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

म. राज्य वित्तीय निगम:

ते गरजू व्यवसायांना कर्ज देतात. ते शेअर्स आणि डिबेंचरला देखील प्रोत्साहन देतात आणि आवश्यक असल्यास कर्जाची हमी देतात. उद्योगांना, बँकेद्वारे परकीय गुंतवणूक आणि प्रारंभिक सार्वजनिक ऑफरिंग ; ष्चद्ध द्वारे आर्थिक मदत देखील मिळते.

८.५ सारांश

बहुराष्ट्रीय कंपन्यानी ; जागतिक गुंतवणूक, उत्पादन, व्यापार, वित्त, तंत्रज्ञान यावर वर्चस्व निर्माण केले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. एक व्यावसायिक संस्था ही एकमात्र मालक, भागीदार किंवा भागधारकांद्वारे नियंत्रित असली तरीही, भविष्यातील नफा किंवा परताव्याच्या अपेक्षेने व्यापारात गुंतलेली असते. व्यवसाय सुरू करण्यासाठी, कंपनीने कोणताही परतावा मिळवण्यापूर्वी पैसे गुंतवले पाहिजेत. यंत्रे खरेदी करणे आवश्यक आहे, कारखान्याची जागा खरेदी करणे आवश्यक आहे किंवा भाडेपट्टीवर घेणे आवश्यक आहे, कच्चा माल खरेदी करणे आवश्यक आहे आणि कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या सेवांसाठी वेतन दिले जाणे आवश्यक आहे. कंपनीना या सर्व बाबींसाठी आर्थिक संसाधनांची आवश्यकता असते. नफा होण्यासाठी कंपन्याना वाट पहावी लागते. फर्मच्या ऑपरेशनमध्ये गुंतवलेले पैसे वाजवी वेळेत परताव्याच्या स्वरूपात फर्मला परत येणे अपेक्षित आहे. यासाठी कंपनीला वाट पाहावी लागणार आहे. उदा. उत्पादकाने वस्तू विकण्यापूर्वी उत्पादन करणे आवश्यक आहे. त्याच्याकडे त्याच्या वस्तू तयार करण्यासाठी निधी असेल तरच तो असे करू शकतो. उद्योगांमध्येही, उद्योजकांना वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनासाठी आवश्यक सुविधा उभारण्यासाठी भांडवल आवश्यक असते. अशा प्रकारे एखाद्या फर्मच्या स्टार्ट-अप आणि सुरळीत कामकाजासाठी वित्त ही एक महत्त्वाची पूर्वअट आहे, हे दिसून येते.

८.६ प्रश्न

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका स्पष्ट करा.
२. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे-तोटे स्पष्ट करा.
३. औद्योगिक वित्त ही संकल्पना स्पष्ट करून भारतातील औद्योगिक वित्ताचे स्रोत स्पष्ट करा.

*****